

इपयोळी विद्याळणा ग्रंथभाणा. मणुको प म्हा.

जंगलनी जडीपुटी.

द्वीतिय भाग.

लेखक

वेधशास्त्री शामणदास सेवकराभ.

८-४७५

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૭૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઈંગ્લીશ ગ્રામર - ૨

વિષય ૬૬ : ૬૬

उपयोगी विद्याकला ग्रंथभागा. मञ्जुके प भा.

जंगलनी जडीपुष्टी.

भाग भीजे.

लेखक तथा प्रकाशक—

वैद्य शास्त्री शामणदास सेवकराभ.

(पशु चिकित्सा, आकाशवाणी, प्लेग चिकित्सा, प्राचीन
महाभारतयोनी अत्रौक्तिक विद्याओ अमूल्य रत्नहार,
चिकित्सा तरु सुधासिंधु विगेरेना कर्ता.)

वडागाम-वाया-तत्रोड-जे. पी. रेलवे.

(सर्व प्रकाशना हक लेखके पोताना स्वाधिन राख्या छे,

शोधित वर्द्धित द्वितियावृत्ति.] प्रत १०००. [छ. स. १९२१]

किमत. } काया पुंजाना श. ०-१०-० } पाठेज बुडः
 } पाका पुंजाना श. ०-१४-० }

અમદાવાદ—સાહ્યાપુર નરી પોળમાં આવેલાં શ્રી પ્રજ્ઞાહિતાથે
મુદ્રાલયમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દત્તપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આય વૈદ્યકનું મહત્ત્વ ઠંઠક અંશે લોકોને સમજાય, દિન-પ્રતિદિન તેના પ્રત્યે જન સમાજનો પ્રેમ વધતો જાય અને તેથી જેમ અને તેમ રાગ નિવારણ માટે દેશી ઔષધોનો વિશેષ પ્રચાર થાય તો લાખો રૂ. એ બહાને વિદેશ જતા અટકી જાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો; જે ઇશ્વર કૃપાથી અત્યંત લોકપ્રિય થઈ પડવાથી ધણા આનંદ સાથે આ દ્વિતીય ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગને પ્રમાણભૂત બનાવવાને માટે જેવી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે આ વખતે પણ અનેક દેશી-વિદેશી મહાશયોએ દેશી વૈદ્યક સંબંધિ ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, હારસી, મરાઠી, હીંદી, બંગાળી, જર્મન, ફ્રેન્ચ કિંવા સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકો, પેપરો, કિંવા સ્વતંત્ર લેખો સ્વરૂપે જણાવેલા અભિપ્રાયો સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપા કટાક્ષથી સમજવામાં આવેલા ગુપ્ત બેદો તેમજ જાતિ અનુભવનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; જેથી આ ભાગ પણ પ્રથમ ભાગની માફક જન સમુહની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશેજ જેવી આશા રાખવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે જન સમાજની અભિરૂચી જો કે દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, તોપણ હજુ કેટલાંએક મનુષ્યો એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે; અમને પણ દેશી ઔષધો વાપરવાની તો ઇચ્છા છે પરંતુ તેઓ વિદેશી ઔષધો જેવાં ગુણકારક નથી. બેશક! આ દલીલ ઠીક બનેલી છે, ઇશ્વર જેઓની ગુણ વિશે તેઓની પૂજા થઈ છે,

જ્યેના ગુણ વિષે તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ છે, એવાં વિદેશથી આવતાં ઔષધોનો ધણો ખર્ચ ભાગ એ ખીળું કંઈજ નહિ પરંતુ આપણાં દેશી ઔષધોનુંજ જ્ઞાંતર છે. આ વાતની ખાત્રી માટે ખીજ બધા પૂરાવા બાજુએ મુકીને વિદેશી ઔષધોની બનાવટ માટે ખાસ આધારભૂત ગણ્યતા, ખાસ પ્રમાણ્યુભૂત બનાવતા “ સ્વિટ્ઝિશ ફાર્માકોપીઆ ” નામના પુસ્તકને તપાસીએ તો તત્કાળ માણુમ પડશે કે તેમાં દખલ કરવાના આવેલ ઔષધો પૈકી સેંકડો આગીશ ટકા એટલે લગભગ અડધા ભાગ જેટલાં ઔષધો તો હિન્દુસ્થાનની પેંદાસનાંજ છે. જે દેશી ઔષધો કામદાકારક નથી તો પછી “ ફાર્મા-કોપીઆ ” માં કામલ કરી રીતે થયાં? કારણ “ ફાર્મા કોપીઆ ” એ કંઈ અનુભવિક કિંવા કલ્પિત ધંચ નથી, પરંતુ વિધવિધ ઔષધોને સેકડો દરદીઓ ઉપર વાપરી જોતાં જે ઔષધમાં અચુક ડુણો રામભણુ રીતે રપલા છે, એવી સેંકડો ડોક્ટરોની તેમજ એટ ઓટની મેડિકલ કોન્સિલની બમારે સંપૂર્ણ રીતે ખાત્રી થાય છે સારેજ તે ઔષધને ફાર્માકો.પીઆમાં કામલ કરવામાં આવે છે.

દેશી ઔષધો ગુણકરી છે કે નહિ તેની શંકા આ ઉપરથી દુર થઈ હશે। તેની સાથે એ પણ સમજાઈજ હશે કે મનહર ખાટલીઓમાં, મનહર નામવાળાં લેસલોથી વિભૂષિત થઈ મનહર રીતે પેક થઈ આવી આ દેશની લાખો શ. ની દોલતને વિદેશમાં વિદાય કરી દેનારાં મનહર ઔષધોનો ધણો ખર્ચ ભાગ એ અન્ય કંઈ વરતુ નહિ પરંતુ આપણા પગ નીચે અરોગિય કચરાઈ જતી, મહત કિંવા પાણીના મુલ્યે મળતી વનસ્પતિઓનાંજ શોધી, સુનારી પાણી, અર્ક કે એકરકાના સ્વરૂપમાં બદલી નામવામાં આવેલાં સ્વરૂપોજ છે

વિદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં જે જે ઔષધો પ્રચારમાં છે તેવાજ ગુણવાળાં ઔષધો તો આ દેશમાં અપામ્ય છે એમાં તો કંઈ શક નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત ખીજાં પણ અનેક એવાં ઔષધો આ દેશમાં હયાત છે કે જેની બરાબરી વિદેશી ઔષધો તો શું પરંતુ તેઓનાં અમેલ્ય રસો કિંવા અદ્ભુત શક્તિમ શક્તિ પશુ કરી શકે તેમ નથી. આ દેશમાં એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર તેઓનાં રસના અજ્ઞાતથીજ સૂક્ષ્મ દર્શક થઈ વડે પણ ન જોઈ શકાય તેવી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અદ્ભુત ચીજોને પણ જોઈ શકાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર એકજ વખત તેઓનો રસ પીવાથી હમેશના માટે ભૂખ અને તરસની શાન્તિ થઈ જાય છે એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે જેઓના સેવનથી પ્રરુચ્ય તુલ્ય વૃદ્ધાવધાએ પહોંચે તો મનુષ્ય પણ નવ યૌવન થઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેઓના રસના સ્પર્શ માત્રથી ત્રાંબા કે કલાઈ જેવી દુકાકી ધાતુઓ સોના કે રૂપાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેના સેવનથી અતિન્દ્રિય યાન અથવા ભૂં, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ઠાળની બાબતો જોવા સાંભળવાની તેમજ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે કે આવી વનોષધિઓ પૈકી કયી ખરી સંબંધિતું યાન આજે આપણે ગુમાવ્યું છે, તેપણ હવે વિદેશી વૈદ્યક ક્રાંતિ માં પશુ રીતે આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિ બિરતવો દરજ્જે બોગવે છે એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી. વિદેશી વૈદ્યકમાં પ્રારંભ મુખ્યત્વે અર્ચન મહાન ડૉક્ટર વૉન મુનડેને મહાન શોધ કરીને મહુ મેળા ભર માટે જે નવિન ચિકિત્સા હાથમાં લેવી હતી આપણા

યુરોપને આશ્ચર્ય ચકિત કરી નાખ્યું છે તે ચિકિત્સા તો આપણા દેશમાં છેક પ્રાયોગ કાળમાં લખાએલા ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. " લેન્સેટ " નામનું વિશ્વ વિખ્યાત વૈદ્યક પેપર સને ૧૯૧૫ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં જણાવે છે કે આ ચાલુ લડાઈમાં જર્મનો ઉપર ખીન્ન કોષ્ટ પથ્ય ઔષધો કરતાં મનુષ્યનું મુત્ર વિશેષ ગુણકારી યત્ર પડ્યું છે. આ વાતને વિદેશીઓ બહુ એક નવિન શોધ તરીકે માને, પરંતુ આપણા દેશમાં તો એક અગાન બાળક પણ આ વાતથી અજાણ્યું નથી અને તેથી કોષ્ટ પથ્ય કારણથી તેના શરીરનો કોષ્ટ પથ્ય ભાગ જો કપાય છે તો તે ભાગ ન પાકતાં રૂઝાઈ જાય એટલા માટે ખીન્ને કોષ્ટ પથ્ય ઉપાય ન કરતાં તે કપાયેલા ભાગ ઉપર તરતજ પેશાબ કરી નાખે છે. સર્પ દંશમાં સુવર્ણ બરણ અગળ ગુણુ કરે છે એવું એક ડોક્ટરે હાલમાં સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ એ વાત પણ ચરકે સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે. હમણાંના ડોક્ટરોએ મહા ભારત પરોશ્રમના અંતે એક એવી નવિન શોધ કરી છે કે જ્વોહરના રોગીને મીઠું ખાવાને આપવું નહિ. આ વાત પણ ચરકે દર્શાવેલી છે. એટલુંજ નહિ કિન્તુ વિશેષમાં એમ પણ કહેલું છે કે મીઠાના બદલે ગો મુત્ર આપવું જેથી જ્વોહરનું પાણી મુત્ર માને જલદી વિસર્જન થાય છે. આ વાત વિદેશી ચિકિત્સકોના પ્થાનમાં હજી ઊતરી નથી જેથી તેઓની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં ગો મુત્ર જેવું ઊત્તમ મુત્રજ ઔષધ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. આંતરડાંને કષ્ટ પથ્ય હજી ન કરતાં તેમાં રહેલા મળને ઠાઠી નાખવાને નિર્ભય જીવાન માટે એરડીયું અપવાને ચરકે જણાવેલું છે તેથીજ રોતે વિદેશીઓએ પણ અનુકરણ કરેલું છે. જ્વોહર રોગે મીઠું ખાવું અને મહા કે અમલોના રોગે

ખીલીના ઉપયોગ કરવાની ડોક્ટરો મજબુત રીતે બલામલ્ય કરે છે પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત પણ ખણી સમયથી દેશી વૈદ્યકમાં ચાલ્યો આવે છે. સમના દરદ ઉપર ડોક્ટરો જે ઔષધો આપે છે તેજ ઔષધો ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચરકાચાર્યે જણાવેલાં છે. હમંકર તારની બિમારી માટે ડોક્ટરોમાં જે નવિન ચિકિત્સા આજકાલ અજવાળામાં આવી છે તે પણ ચરકમાં પરીપૂર્ણ છે.

આ રીતે જે જે વાતો નવિન શૈક્ષણના નામે આજકાલ અજવાળામાં આવતી જાય છે, તે તો ખરી દેશી વૈદ્યકમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાએલી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ખીજી પણ એવી અનેક વાતો અ.પ.ચા. વૈદ્યકમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેના વિષે શેષ માત્ર પણ વિદેશીઓને માહિતિ નથી.

હૃદયની ગતિ જાળવી રાખવાને માટે ડીજીટેલીસ નામનું ઔષધ વિદેશી વૈદ્યકમાં વપરાય છે પરંતુ તેવું કામ કરવાને દેશી વૈદ્યોમાં કહુનો છીકળો નિર્ભય રીતે વપરાય છે. પોટાસ ષોમાઇડનું કામ હરમલ નામની ઔષધિ કરે છે, આઇડીઝીઝ એટલે શુરદાના દરદ માટે સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોક્ષીના બદલે અનંત મુજબ ધણું સરસ કામ કરે છે. આઇપીકાક્ની જગ્યા મફત મળતો આકડો સારી પેઠે લેઇ શકે છે. ક્વાસીખાનું કામ લીંબડો જગવે છે અને કેલંબાનાં મુજો મળે, મોયાકમના મુજો ચપો, જાલપનો મુજુ કાળા દાણા, મેલિહનો મુજુ માયાં, કાર્બોસેફ્ટ્રીનિકનો મુજુ કુવાડીયો, થઇમલનો મુજુ અજમો, બેલાડોનાનો મુજુ ધંતુરો, વેલેરીયનનો મુજુ જટામત્સી, સેન્ટો નાઇનનો મુજુ હીરમણી અજમો અને હેઝેલીનના જેવો રક્ત સ્તંભક મુજુ નામલી દુધેલી સમાવે છે.

આ સિતે વિદેશી ઔષધોની હરોફાઈમાં ઉતરી શકે તેવી તે
 આ દેશમાં અસંખ્ય ઔષધો છે પરંતુ એ ઉપરાંત એવી પણ
 ઔષધો છે કે જેઓની બરાબરી કરી શકે તેવાં ઔષધો વિદેશી
 વૈદ્યકમાં નથી. પેડાકોથીન અને ટેરેકસીના ડોઝ પીણા છતાં પણ
 ન મળનારો કમળો માત્ર કુકુટેરોનો રસ મુખવાથી મળી જાય છે.
 ધામાંથી વેતું લેહી માત્ર અપેડાનો રસ ચોપડવાથી મળી જાય છે.
 ટોરનાં આંગાંમાં પડેલા કીડાઓ શીનાખલના બદલે મરત મળતા
 કલિકાનીના મુળનો રસ નાંખવાથી દુર થાય છે. શરીરમાં ખુંચી
 બેઠેલું શસ્ત્ર વગર રહે માત્ર ત્રિશલ્યાનો રસ ચોપડવાથી બહાર
 નીકળી જાય છે. હરી, તરવા કે ચાકુથી જખમી થયેલા મનુષ્યના
 ધામાં નાખવા એટલે ગગેટીનો રસ બરવાથી તત્કાળ વેદના શમી
 જાય છે. સહદેટીનાં છોડને વાઈને તેનો રસ માથે ચોપડવાથી બ-
 ચાંદર તાર પણ ઉતરી જાય છે. અને ખાટીકુણીની લુગદી બનાવી
 માથે રુકવાથી બરફની મરજ ટળી જાય છે.

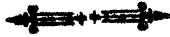
અરે! આ તે કેવળ સ્વસ્થમાત્ર ટિપ્પણ કરાવ્યું, પરંતુ દેશી
 વૈદ્યકમાં આવી તે: અનેક ખૂબીઓ રહેલી છે, અને જ્યારે એવા
 અનેક ખૂબીઓ આપણા વૈદ્યકમાં રહેલ છે ત્યારે વિદેશી વૈદ્યકમાં
 નવિન શું છે? વિદેશી યજ્ઞેના મોઢમાં પડી રેલી વૈદ્યક
 પ્રત્યે દિન પ્રતિદિન કરવામાં આવતી બેદાકારોને કીધે તે સખંધિ
 વધતું જતું અજ્ઞાન એજ માત્ર નવિન છે જ્યારે આત્ર છે, અને
 વળી આત્રકાંત્ર આઠ, દસમણા પૈસા ખર્ચ કરવા છતાં પણ વિદેશી
 યજ્ઞે મળતી નથી, ત્યારે જિમ્ પિરિટના યોગથી તેવાર કરવામાં
 આવેલી ટિંકર, એકરકાકટ વિગેરે અર્ધ એસે વિદેશી ઔષધોની

મોદ ડેડી દેઈ તેમજ ઊંટ વેંચીના પાલે પડી પારો, સોમલ હરતાલ વિગેરે હળાહળ ઝેરીની અશુદ્ધ ખનાવટોનું સેવન કરી એક રાગ મટાડવાને બદલે ખીજાં અનેક દરદોના ભોગ થઈ પડયા સિવાય, અતિ પવિત્ર, નિર્ભય, કદી પણ અવગુણ ન કરનારી, જ્યારે જોઈએ ત્યારે સરળતાથી મળી શકનારી, અલ્પ મુશ્કવાળી છતાં અમુલ્ય ગુણુકારી દેશી વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓનોજ ઉપયોગ કરી કે જેથી તમારી તનદુરસ્તીને અજીબ દાયદો થાય, દેશી વૈદ્યકૃત સંજીવન થાય, વૈદ્યોનો ઊત્સાહ જાગ્રત થાય અને દેશની દોલત વિદેશ ન ધસડાઈ જાય. એજ સુગ્રેયુનાકિમ્ બહુના.

દ્વિતિયાદિતિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની પ્રથમાદિતિ અત્યંત લોકપ્રિય થઈ સ્વલ્પ સમયમાંજ અપી જવા છતાં જનસમાજની માગણી જેવીને તેવીજ તીવ્ર હોવાથી તેની દ્વિતિયાદિતિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. અંથ મુદ્રણને લગતાં સાધનોની અસલ મોંઘવારીના સમયે જો કે તેની મૂળ કિંમતમાં સ્વલ્પ વધારો કરવાની ફરજ પડી છે, પરંતુ તે સાથે તેટલા પુસ્તો તેમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનો પણ બદલો આપવામાં આવ્યો છે, અને તેથી આશા છે કે પ્રથમાદિતિની માફકજ આ આદિતિ પણ જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે.

દરદો અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સર્વ વ્યાધિહર દિવ્ય ઔષધ ...	૧-૭
નપુંસકતા ...	૮
વાળો ...	૮
જૂનામ સત્વવિધાન ...	૬
જાદુઈ વીટી ...	૧૦
વનાવટી ધુવર્ણ ...	૧૧
પારાની જોગી ...	૧૨-૧૨૭
ક્ષય, ખાસ, ખાંસી ...	૧૫-૧૮-૧૨૨
પાંડુ, જળોદર, સોજા ...	૧૮
અનેક રોગહર પવિત્ર ચૂર્ણ ...	૨૧
આંખનાં દરદો ...	૨૨
મરકીનો અજબ કુપાય ...	૨૫-૭૪-૭૬
હવા ધુક કરનારી હવા ...	૨૭
જી, લીખ દુર કરનાર ...	૨૭
મડ, મુમડ, માંક ...	૨૭
પ્રયુ, ચાંદાં, ચાંદી, રતવા ...	૨૭-૧૨૧
કામેદીપન ગુટીકા ...	૨૭
સમીરાંકુશ તેલ ...	૨૮
ખંઘ૦સ્મ વિધિ ...	૨૯
સોમલલસ્મ વિધિ ...	૩૦

आमलुनो उपाय	३०
अर्जुनो अल्प उपाय	३१
अडो, भरडो, संभ्रष्टी	३७-१०५
अथलाभातो ताव	३८
अर्जुनात् यतो अष्टकाववा	३६-१०६
अपत्रा यती	३६
अंतरमणुं अहसुत औषध... .. .	४१
सर्पदंष्टना अल्प उपायो	४५-५६-१०१
मलुना डीडा	४७-४८-४६-५०
पतनो रामनाथ प्रभाव	५२-५३
शस्त्रक्रियानुं काम करनारी जडुष जडी... .. .	५८
धामांथी वहेतु बोधी तक्राण बंध करनारी दीवीषधि	६०
येपी शोरो लासु पडता अष्टकावनाशे जेरे महोरो	६१-६३
कालेराना अल्प उपायो	६५-६६-१०४
अेक दीव्य महीषधि	६६-७२
आह हटोरी पाष्ठीनो अहसुत प्रयोग	७९-८२
उपायसंपान विधि	८२-८४
निद्राप्रदस्नान	८४
शान्तिदायक स्नान	८४
शक्तिवर्धक स्नान... .. .	८५
विष निवारक क्षित्णज्ज स्नान	८६
शैतन्यदायक उष्णज्ज स्नान... .. .	८७
संधिवा सामक पाष्प स्नान	८७-८६

મેદહર ઉષ્ણ વાયુ સ્નાન	૮૮
વિવિધ હળદાયક જ્વાર્ષપટ સ્નાન	૮૯-૯૧
જનનેન્દ્રિય રોગટાળક કટી સ્નાન	૯૪
શરદીશાંભક પાદ સ્નાન	૯૪
તપ્યા રોગહર ઔષધિ મિશ્રિત સર્વાંગ સ્નાન	૯૫-૯૬
ગવરહર	”	પ.બ્ધ સ્નાન	૯૬
જ્વોપચારના વિવિધ પ્રયોગો	૯૭
પ્રદર તથા પ્રમેહ	૧૦૫-૧૨૬
સંધિવા	૧૧૧
ઉન્માદ, અપસ્માર, હીસ્ટીરીયા	૧૧૨-૧૩૪
મોહન પ્રયોગ	૧૧૪
અજબ ઉચ્ચાટન	૧૧૫
નીધિ દર્શન	૧૧૬
હજરાયત	૧૧૮
વશીકરણ	૧૧૫
ત્રાંબાની સફેદ બસ્ત્ર	૧૨૮
સર્પમોહન	૧૩૧
કર્કસોજેન્શસ	૧૩૦
નેપાળાના વિષતું વારણ	૧૩૩
ધાતુઆવ	૧૩૬
અત્રીકિક ગાન સિદ્ધિ	૧૪૪
અજરામર પ્રાપ્તિ	૧૪૪
દીવ્ય દેહ ધારણ	૧૪૬

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વીતિય ભાગ.

નમामિ ધન્વન્તરિ માદિ દેવં ।
સુરાસુરૈ વૈદિત પાદ પદ્મમ્ ॥
લોકે જરા સ્ખમય મૃત્યુ નાશં ।
ધાતાર મીશં વિવિચૌપયોનામ્ ॥

સુર અને અસુર, દેવ અને દાનવો સર્વેથી એક સરખી રીતે
પુળાએલા, વિવિધ ઔષધિઓને ધાતુ ધરનાર ભગવાન સ્વરૂપ,
જન્મતાને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી બચાવનાર એવો
આદિ દેવ “ ધન્વન્તરિ ” ને નમસ્કાર કરે છું.

અજમો.

સં. યરાની, દાખ્યક. હિં. અજવાપન. અ. ઝોંવા. અ.
યમાની, યોયાન. નૈ. ઝોમમી. ફ્રા. નાતુખા. ઇ. Bishops Weed
weed. લા. Carum Copticum Ptychotis.

વિવરણ—અજમો એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. અને છેક નાનામાં
નાના ગામડામાં પણ તે મળી શકે છે. એનાં પીયતે ક્યારીને પાંચ-

ધણા પાણી સાથે બીંબવીને પછી પીવાનો દારૂ માળવાની રીત મુજબ
 ત્રણ ભાગનું પાણી એટલે અર્ધ ખેંચવાથી તેમાંથી એક ભાગનું તેલ
 નીકળી આવે છે, જે એકાદ, બે દિવસ રહેવા દીધાથી બળની સપાટી
 ઉપર ઠરી જઈ સ્થાતિક રૂપ એટલે પાસા—સળીઓ જેવાં તેનાં
 કુદો બંધાઈ જાય છે, જે “અજમાનાં ફુલ” ના નામે બજારમાં
 વેચાય છે. જેથી સર્વ સ્વભે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—અજમામાં ઊંચુ ગુણુ હોવાથી દીપન, પાચન તરીકે
 તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ કાર્ય માટે તેણે એટલી બધી
 વિખ્યાતિ મેળવેલી છે કે તેના માટે “एका यवानी क्षतमत्र पाचिका”
 “એકલો અજમોજ સેંકડો પ્રકારના અન્નને પાચન કરનાર છે”
 એવી કહેવત સંસ્કૃત ભાષામાં ધણા પ્રાચીન કાળથી વૈદ્યોમાં પ્રચ-
 લિત થયેલી છે અને તે અક્ષરશઃ સત્ય છે; કેમકે કરીયાતાનો કટુ-
 પોષ્ટિક હિંમનો વાયુનાશક અને ચુંકહર તથા મરીઆનો અગ્નિ
 દીપન એ બધા ગુણો અજમામાં રહેલા છે અને તેથી તે એ બધા
 ગુણો અજમામાં રહેલા છે અને તેથી તે એ બધા પદાર્થોની ખરબ
 સારે છે. તેનામાં રહેલા આવા ગુણોને લઈને તે વાયુ, કફ, ઊદરરોગ,
 આક્રો, ગુલમ, ખરોળ અને કૃમિનો નાશ કરવા માટે બહુ વપરાય
 છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધાસ, ખાંસી, ઉલટી, અને અજીર્ણના દર-
 દમાં પણ તેનાથી સારો ફાયદો થતો જેવામાં આવે છે.

વૃન્દ કહે છે કે અજમાનું ચુર્ણ ખીડલુણ કિંવા સિંધવ સાથે
 લેવાથી પવનનો, ઝાડાનો, અને પેશાબનો ખુતસો થાય છે, અને
 બાવમિશ્ર જણાવે છે કે દરરોજ સવાર, સાંજ એક તોલા અજમાના
 ચુર્ણને ગોળ સાથે મેળવીને ખાવું, જેથી સાત દિવસમાં શીળસનું

દરદ દુર થાય છે. કાલેરાના દરદમાં દેશી તેમજ એંગ્લો ઇન્ડિઅન ચિકિત્સકો તરફથી અજમાને ધણી જાયી જગ્યા આપવામાં આવી છે, કેમકે તેના ઉપયોગથી ખાસ કરીને કાલેરાની પ્રાથમિક સ્થિતિ એટલે ઝડો, ઊઘટી બંધ થાય છે.

ચોખ્ખો અજમો સાક તોડા લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં ખીરુલુચુ, સંચળ, સાંભર લુચુ, સિંધાલુચુ અને કાચલુચુ એ દરેક ચાર, ચાર તોડા લેઈ ફરેલું ચૂર્ણ મેળવી ચીનાઈ માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં એંશી તેલા લીંબુનો રસ મેળવી એક મહીના સુધી દિવસના મૂર્ચના તાપે અને રાત્રે ધરમાં રાખી મુકવું. પછી દરરોજ સવાર, સાંજ એક, એક તોડા જેટલું લઈ જળ સાથે સેવન કરવાથી બંધ કાસ દુર થઈ અગ્નિ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી ત્રણ, ત્રણ, કલાકે આ આષધ ના તોડો લેઈ તેમાં એકાદ, બે ઘડોભાર પેપેન એટલે કાચાં પપઈયાંના દુધ જેવા રસનું સત્ત મેળવીને ખાવાથી અજીર્ણ, અમ્લ-પીત, સંત્રહણી, મંદાગ્નિ વિગેરે દરદોમાં અતિ શીઘ્રપણે ફાયદો થાય છે.

હાલમાં દરેક દરદો માટે જુદી, જુદી જાતની અનેક પેટંટ દવાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વળી મુસાફરીમાં અમાનક યત્ન આવનારાં દરદો ઉપર કામ લાગે એવાં ઔષધો સમાવનારી “પ્રવાસ પેટીઓ” ખરીદવાને માટે પણ ફેટલાએક વૈદ્યો અગર તો ડોક્ટરો તરફથી બ-લામણો થાય છે. આ બધી દવાઓ ખરીદવા માટે ભારે રકમનો જોગ આવવા છતાં પણ તેનું જોઈએ તેવું સંતોષકારક ફળ આવતું નથી અને ખર્ચેલા પધસા પાણીમાં જાય છે. પરંતુ અજમમાંથી એક એવી દવા બની શકે છે કે જેને તૈયાર કરવાને માટે વધારે

રકમનો વ્યય કરવો પડતો નથી. માત્ર જીજ્ઞૈસામાં અને યોગ્ય સમયમાં સહેલાઈથી તૈયાર થાય છે, છતાં મનુષ્ય જાતિને હાલ આજ થતાં અને દરદો તેના ઉપયોગથી નાણુદ થાય છે; અને તેથી મુસાફરીમાં પણ તે દવાની માત્ર એકજ ખાટલી સાથે હોય તો ખીજી દવાઓની કિંવા વૈધ, ડોક્ટરની એકદમ જરૂર પડતી નથી. આ દવા બનાવવાની અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કે:—

અજમાનાં કુલ, પીંપરમીન્ટનાં કુલ અને દેશી કપુર એ ત્રણે ત્રીણે સરખા ભાગે લેઈને એક સ્ટોપર્ડ એટલે કાચના પુચવાળી શીશીમાં નાંખી તેનો પુચ બરાબર રીતે બંધ કરીને ખાટલીને તડકે અથવા તો મરમ જગ્યાએ રાખી મુકવાથી થોડી વા:માં બંધી ત્રીણે પીંગળી જઈને મનદર કેસરી રંમનું પ્રવાહી તેલ તૈયાર થશે. આ પ્રવાહી અનેક વ્યાધિદર એટલે લગભગ બધાં દરદોને મટાડનાર છે. માથું દુ:ખવું, દાઢ દુ:ખવી, પાંજળીઓમાં શ્વળ આવવું, મરડો છાતી કે કમરમાં ફાટ થવી, ચસકા આવવા, સંધિ દુ:ખવા, સંધિવા કે નજલાના લીધે વેદના થવી, વિગેરે દરદોમાં પીડાવાળા ભાગ ઉપર આ દવા મસળવાથી તરતજ આરામ જણાય છે. અમરવતું દરદ કે જેમાં અસહ્ય પીડા થાય છે તેમાં આ દવાનું નરત્ય લેવાથી એટલે નાક દ્વારા સુંઘવાથી તેમજ કપાળમાં માલીસ કરવ ત્રી અજમ કાચદો થાય છે. દાદર, ખસ, લુખસ, ફોલા, ફોલ્લીઓ ખીલ, અજાઈએક વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પ્લેગ એટલે ગાંઠીઆ તાવના દરદીને દર બે, બે કલાકે આ દવાનાં બે, થી ત્રણ ટીપા ખાણી સાથે પાવાથી તેમજ ગાંઠ ઉપર ચોપડીને તેના ઉપર શેક કરવાથી થણા દરદીઓ બચી જાય છે. કેલેરાના દરદની સરઆતમાં

દર અર્થો કલાકના અંતરે આ દવાનાં બે, થી ચાર ટીપાં પતાસા ઉપર નાંખીને આપવાથી લમ્બમ બધા દરદીઓ ખચી ગયાને અ-
 સુખવ અજ્ઞેલો છે, અને ઝાડો, મરડો, ચુંક, શળ, શરદી, સલેખમ,
 શાસ, સસણી, મુદ્દમ, ઉકટી વિગેરે દન્દોમાં એજ રીતે દિવસમાં
 ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ફાયદો થતો જોવામાં આવ્યો છે. વળી
 આ દવા ચોપડવાથી સાપ, વીંછી, ભમરી અને મદમાખીના ડંખનું
 જેર નાશુદ થાય છે, તેમજ ઝાઝરું જઠ આબ્યા પછી આ દવા
 મિશ્રિત કરેલા જળ વડે ગુડા પ્રક્ષાલન કરવાથી અર્થ એટલે મસાની
 પીડા પણ શાંત થાય છે. નામરદીયાગા દરદીઓ જે સાંઠાના તેજના
 ખામે પ્રખ્યાત થયેલી અપવિત્ર વસ્તુની પાછળ ખરાબ થવા કરતાં
 માયના ચોખ્ખા ધીમાં આ દવાનાં બે, ત્રણ ટીપાં મેળવી જનનેન્દ્રિય
 ઉપર મસજો અને પછી તેના ઉપર નામરવેલનું પાન આંધે તો નિ-
 ર્જળ, શિયલ અને જગૃતિ વગરની થઈ ગયેલી નસો પાછી બળ-
 વાન અને સતેજ બને છે. બાળકોના હરેક જાતનાં દરદોમાં આ
 દવા બાળકોની ઉમરના પ્રમાણમાં એકથી ત્રણ ટીપાં જેટલી લેઈ
 મધ સાથે મેળવીને આપવાથી ફાયદો થાય છે, અને સ્ત્રીઓ જે ચાર
 ટીપાં જેટલી દવા લેઈ મધ સાથે સેવન કરે તો તેઓના રૂતુ સમંધિ
 અનેક વિહારો દુર થાય છે.

એ રીતે આ સર્વ સાધ્ધરણ ઉપાય સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકોનાં
 સર્વે દરદો ઉપર ચુલુકાગી નીવડે છે, જેથી જેની પાસે આ દવા
 તૈયાર હોય છે તેને હાલ ચાલ થતાં દરદો માટે ખીજી દવાઓની
 જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે હરેક રોગમાં કામ લાગે છે. આ
 ઔષધના આવા ચમત્કારીક ગુણોને લેઈને લાહોર, મથુરાં, ખીયાવર

વિગેરે ઘહેરોના ઔષધો વેચવાનો ઉદ્યમ લેષ ખેડેલા કેટલાએક વેદો તેને અથામ શ્રમે શોધી કાઢેલી રામબાણુ પેટન્ટ દવા બનાવી રહ્યા છે અને “ અમૃતધારા ” “ વિયૂષધારા ” “ સુધાસિંધુ ” “ અમૃતબિન્દુ ” વિગેરે બિન્ન, બિન્ન નામો સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મુકી ઉબરો રૂપીઆ કમાઈ રહ્યા છે. આ રીતે પરસા પ્રાપ્ત કરવાનો તેઓને પડતો અચ્છો તડાકો જોઈને ગુજરાતના પણ કેટલાએક વેપારીઓએ તેઓનું અનુકરણ કર્યું છે, અને આ પ્રવાહી બનાવવાને માટે મેળવવામાં આવતાં ઔષધોના માપમાં ફાવે તેમ વધઘટ કરીને અનેક ચિત્તાકર્ષક નામવાળાં પેટન્ટ મેડીસીનો તૈયાર કર્યાં છે. આમ સ્વચ્છંદ રીતે જુદી જુદી બનાવવામાં માત્ર આ ચીજોના માપમાં વધઘટ કરાય છે. અમરતો કદાચ કોઈ વધારાની ચીજ જામેરાય છે, પરંતુ મૂળમાં તો એ ત્રણે ચીજો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં હોય છે.

કોષ, કોષ બનાવટમાં એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે ન હોતાં પીપમીન્ટનાં ફુલ એક ભાગ, અજમાનાં ફુલ એ ભાગ અને કપુર ચાર ભાગ હોય છે, ત્યારે કોષની બનાવટમાં એક ભાગ પીપરમીન્ટનાં ફુલ, અને કપુર તથા અજમાનાં ફુલ એ બે, બે ભાગ હોય છે. વળી કોષ, કોષ બનાવટ કરવાવાળાઓ તેમાં એક ભાગ કાર્બોનેટ ઓફ એમોનિયા અથવા નવ સાગરનાં ફુલ પણ ઉમેરે છે, જે એવી રીતે બનાવવામાં આવે છે કે:—

સળીઓવાળા નવસાગરને લીંબુનો રસ, અમરવેલનો રસ, સ્કાટીનો રસ અને કેળતું પાણી એ દરેકમાં એક, એક દિવસ ધુન્ડી તડકે સુકવતાં બ્યારે તદન સુકાઈ જાય ત્યારે માટીની એક નાની ઢાંઢીમાં નાંખી તેના ઉપર બરાબર રીતે મહોડું ખેસવું આવે તેવી

મીઠા હાંધી ઊંધી હાંકી ગરમ પાણીથી ભીંજવેલા અડદના લોટથી તે બન્ને હાંદલીઓનો સાંધો બંધ કરી ચુલે ચડાવી બેરનાં લાકડાંનો ધીમે અગ્નિ બે પહોર સળગાવવો અને ઉપરની હાંદલીના તળીઆદ ઉપર આઠ પડ કરેલું એક બીનું ડપડું રાખી મુકવું. જે સુકાતુ બંધ નેમ, તેમ પાણીથી ભીંજવતા રહેવું; જેથી નવસાગરનાં ફુલ બિડી ઉપરની હાંદલીના તળીએ ચોંટશે, જે હાંદલાં શીતળ થયા પછી સાંધો ઉખેડી ઉપરના હાંદલામાંથી લેઈ લેવાં.

આ રીતે આ ઔષધને બનાવવાની આજકાલ જે કે અનેક રીતો પ્રચલિત છે, તેા પણ કપુર, અજમાનાં, પીપરમીન્ટનાં ફુલ એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેવી એ રીત વધારે અનુભવિક છે. જે અનુબ્ધ કપુરનો ભાગ વધારે ભાગ વધારે પ્રમાણમાં લેઈને આ ઔષધ તૈયાર કરે છે, તેઓના કરતાં ત્રણે ચીજો સરખા પ્રમાણમાં લેઈને કરવામાં આવેલું ઔષધ ક્ષિત્તમાં કંઈક મોંઘું પડે ખર્ચ ! પરંતુ ગુણમાં પણ તેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે, અને તેથી અમારા અનુભવ પ્રમાણે તેા ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેઈને આ ઔષધ બનાવવું એ વધારે ઉત્તમ છે.

એ મુજબ આ ઔષધ બનાવીને પછી “કૃષ્ણકૃપી,” “મે-જકૃપી” “અજરામર કૃપી” “સુધાનીધિ” વિગેરે એકાદ અનપસંદ નામનું લેખલ મારી રાખી મુકવું, અને બ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબ જુદાં જુદાં દરદો ઉપર તેને ઉપયોગ કરવો.

અળસીઆં.

સં. ભૂનાગ, ભૂલતા. મ. માંડુળ. ફા. ખરાતીન. ઈ. Earth
worm.

અળસીઆં એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે, ચોમાસાની રતુમાં આની જી-
વપત્તિ વિશેષ થાય છે. એ વીંતબર લાંબાં હોઇ લાલ રંગના થાય
છે. એનો આકાર સાપને મળતો હોય છે અને ઉત્પત્તિ જમીનમાંથી
થાય છે માટે સંસ્કૃત ભાષામાં એને “ ભૂનાગ ” ના નામથી ઓ-
ખખવામાં આવ્યાં છે. આ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખા-
વણી જરૂર નથી.

ઉપયોગ—અળસીઆંમાં ઘણા અન્નમય ગુણો રહેલા છે.
અને તેથી તે ગુદાં ગુદાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ગુદી ગુદી રીતે
વપરાય છે, જેમાંની મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

૧ નપુંસકતા માટે—મશેર અળસીઆંને લાવીને છાશમાં
ધોઈ નાંખી પીવાનો દારૂ ગાળવાની રીત મુજબ નલિકાયંત્રથી તેનો
અર્ક કાઢવામાં આવે છે, જે નાગરવેલના પાન સાથે દરરોજ સવાર,
સાંજ એક, એક ટીપા જેટલો ખાવાથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી
થકેલા પુરૂષને ત્રણ દિવસમાં પુરૂષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ વાળાના દરદ ઉપર—મુકાં અળસીઆંનું ચૂર્ણ કરી દર-
રોજ સવાર, સાંજ એક વાલ ચૂર્ણ લેઈ ગોળ સાથે ગોળી કરીને
આપવાથી ત્રણ દિવસમાં જ શરીરમાંના સર્વે વાળા બળી જાય છે.
આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેવળ દુધ, ભાતનોજ ખોરાક લેવે.
જોઈએ.

ભુનાગ સત્વવિધાન—જે જમીનમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ કિંવા લોહું ઉત્પન્ન થતું હોય એવી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં રમક તેલા અળસીયાં લાવી પ્રથમ હળદરના રસથી ઘોષ નાંખી પછી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષને સાફ કરવાં; ખાદ ચોવીશ કલાકથી જુખ્ખા રાખેલા મોર કિવા જુવાન કુકડને તે બધાં અળસીયાં ધીમે, ધીમે ખવડાવી દેવાં, અને તેની જે હમાર નીકળે તે લેખને જવખાર અને ખાટા લીંબુના રસ સાથે ધુંટીને સખ્ત તડકે સુકવીને માટીના એક કુંડામાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી. એ રાખમાં મેળ, ગુમળ, સફેદ ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ ચીજો સરખા બાગે મેળવી સારી પેઠે ધુંટીને માટીની મોટી મજબુત મુખમાં એટલે સોની લોકો સોનું, રૂપું બાળવાને વાપરે છે તેવી કુલડીમાં નાંખી તે કુલડીને હુહારની બહુમાંથી બહાર કાઢી ઠંડી પડવા દેવી, જેથી તેની અંદરની બધી ચીજો પીંગળીને એક બીજા સથે મળીને કાટોડા જેવો પદાર્થ બની ગયેલો દ્રષ્ટિએ આવશે. એ કાટોડાએને ખાંડીને પાણી વડે સારી પેઠે ઘોષ નાંખતાં તેમાંથી જે રવા એટલે કણીએ જેવો પદાર્થ દ્રષ્ટિએ આવે તે જાળવીને કાઢી લેવા, અને તે રવાએને એક કુલડીમાં નાંખી સોનું એમળે તેટલી વાર અગ્નિ ઉપર ધરવાથી તે બધા પીંગળા જઈ એક રસ થઈ જશે, તેની એક ઢાળકી પાડી લેવી.

બીજી રીત—અળસીયાં એકઠાં કરી એક ષડમાં ભરી તેમાં બકરીનું દુધ રેડી અગ્નિ ઉપર રાખી રાખ કરવી, પછી તેમાં ટંકણ મધ, ઊંટ અને ઘેટાંના વાળ, હરડે, બહેલાં, આમળાં, માયનું બી અને ગુમળ એ દરેક સાડા ત્રણ; ત્રણ તેલા, તથા સાણખાર પો-આત્રણ તેલા લેઈ કરેલું ચૂર્ણ મેળવી તેને માંચના છાણ સાથે

મિશ્રિત કરી ઊંચાં તૈયાર કરવાં. જે મુકાબ જમ્ય ત્યારે એક લાંબો ખાડો ખોદી તેમાં ધવ, બાવળ કે ખેરનાં લાકડાં ભરી તે ઉપર સદરહુ ઊંચાં મુકી અગ્નિ સળગાવવો. જ્યારે અગ્નિ શિતળ થઇ જમ્ય ત્યારે રાખને પાણીથી સારી પેઠે ઘોષ નાંખવાથી તેમાંથી જે ત્રાંખા જેવા રવા નીકળે તેને એક કુલડીમાં ભરી અગ્નિ ઉપર મુકી પીંખાણી ઢાળકી ખનાવી લેવી.

આ મુજબ વિધિથી કાઠવામાં આવેલું અળસીઆંતું સત્વ કે જે ત્રાંખા જેવા રૂપ, રંગનું નિકળતું હોવાથી “ ભૂનાગ તામ્ર ” એટલે અળસીઆંના ત્રાંખાના નામથી ઓળખાય છે તે બે આની આર અને ચોખ્ખું સેતું અડધો તોલો લેઇને એ બન્નેને ભેગાં ગાળીને એક વીંટી ખનાવવી, જે એક સાધારણ વીંટી તરીકે નહિ, પરંતુ ખરેખર ! અદ્ભુત ચમત્કારીક જાદુઇ વીંટી તરીકે ઉપયોગમાં આવશે. જે કોઇ સ્ત્રીને પ્રસવ થતો અટક્યો હોય અને તેથી તેને કષ્ટ થતું હોય તો આ વીંટીને થોડા એક પાણી સાથે સારી પેઠે ઘોષ નાંખીને તે પાણી પાવાથી તત્કાળ પ્રસવ થશે. વળી આ પ્રમાણે વીંટી ઘોષને તૈયાર કરવામાં આવેલું પાણી દરરોજ આંખમાં નાંખવાથી લયંકર નેત્ર રોગો પણ નાબુદ થશે. આ વીંટી મહોડામાં રાખીને સાપ પકડવાથી જે તે ડાંખ મારે તો પણ તેનું ઝેર ચડતું નથી, તેમજ બે રતી જેટલી આ વીંટી પાણીમાં ધસીને પાવાથી સર્પદંડ, અરીણ તથા વહનાગ વિગેરેનું ઝેર તત્કાળ ઉતરી જાય છે. દર ટાઇમે ખાવના ખાણામાં કે પીણામાં આ વીંટી મુકવાથી જે સ્ત્રેમાં ઝેર મિશ્રિત થયેલું હોય તો તત્કાળ ઉભરો આવી ઝેર ખાતલ થાય છે. અને તેથી ઘટ્ટુ તરફથી દગો થઇ અક્ષાળ શ્વેતુ થવાની ખાસ્તી રહેતી નથી.

એક કઠાઈમાં થોડું એક તલતું તેલ નાંખી તેમાં આ વીંટીને ચુકી તેલને સારી પેઠે કકડાવીને શિતળ થયેથી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી કાનનાં દરેક દુર થાય છે. અર્ધ ઉપર ચોપડવાથી અર્ધની પીડા નાશુદ થાય છે. ગુમડાં, વચુ, કોદ કિંવા કોષ્ટ પશુ કારણુને લીધે પડેલાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, ભાંડાં વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી બીજા કોષ્ટ પશુ આપધ કરતાં જલદી રૂઝ આવે છે. વાયુના ચસકા, ચળ, વિગેરે ઉપર માલીસ કરવાથી થતી વેદના તત્કાળ શમી જાય છે.

આ સત્વનો સંયોગ યવાથી પારો ઉડી ન જતાં અગ્નિ ઉપર સ્થિર થાય છે. અને તેથી મહીનાથ નામનો મહાન સમર્થ જ્ઞાન તિર્થંકર પોતાના “ધાતુ રત્ન વિવાહ” નામના ગ્રંથમાં જણાવેછેકે:-
 મૂતાન્નપાત્રે રસ કોરિ ભારા પ્રપુરિકાનાંચ સાગાંબુનાશ્ચીઃ ॥
 અથપ્રદીપાન્નિ દદ્યાચ્ચ રાત્રૌ સપ્તાહકે હેમ ભવેદવંહિ ॥

કુ

પાંચ તોલા અળસીઆનું ત્રાંચુ લેઈ તેની એક વાડકી બનાવવી. એ વાડકીમાં પાંચ તોલા પારો નાંખી રાત્રિના સમયે ચુલે ચડાવી નીચે ફવળ દીવાની જ્યોત જેટલો અગ્નિ સળખાવવો, અને વાડકીમાં સામનાં કોમળ પાંદડાંમાંથી કાઢેલો રસ ભરતા રહેવું. આ ગ્રંથાણે સાત દિવસ કરવાથી તે પારો સોનાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. “યોગરત્નાકર” નામના પ્રતિષ્ઠિત વૈદક ગ્રંથમાં જણાવેલું છે કે:-

મૂલ્લા શીશરીમૂલં વારિણામર્દયે દદમ્ ॥

તન્મૂષાંલેપયેન્મધ્યે તન્મધ્યેનિશ્ણિપેદ્રસમ્ ॥

પંચટંકપ્રમાણાંતાં મૂષામંગારકે ક્ષિપેત્ ॥

ઈવંવહ્નોભવેત્સૂતો મૂષાન્તઃસ્થોદ્દો ભવેત્ ॥

અળસીઆં અને અધેડાનાં મૂળ એ બન્ને મરખા બાગે લેષ પાણી સાથે સારી પેટે ખરલ કરીને એક માટીની કુલડીમાં તેના લેષ કરવે. બાદ એ કુલડીમાં પાંચ ટાંક પારો નાંખી તે કુલડીને કોણ-સાના અંગરામાં મુકવી, જેથી કુલડીની અંદર પારાની ઝાળો બંધાઈ જશે.

આ ત્રિવાય ખીજ પણ અનેક ચમત્કારીક પ્રયોગો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ધર્મના બાધને લેઈને એક પણ પ્રયોગ અમે અજમાવી શક્યા ન હોવાથી વિશેષ વિવેચન કરવું યોગ્ય ન પારી આટલેથીજ આટલીએ છીએ. જેને આવો બાધ ન હોય તેઓએ ઉપરોક્ત પ્રયોગો અજમાવી તેનું પરીણામ જણાવશે તો દેશી વેલકની સેવા કર્યા બદલનો મહાન ઉપકાર થશે.

અરદુસી.

સં. વાસા, આટરૂપ, હિં. અરસા. મ. અડુલસા. અં. વસાકા,
 ૧. Adhatoda Vasika.

વિવરણ-એનાં ઝાડવાં ચારથી આઠ ફીટ ઉંચાં થાય છે, જેમાં સામ સામી ઉંચી ચડતી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઈંચ લાંબાં અને એથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં પાંદડાં એક ખીજની સામ સામે આવે છે. પુષ્પો ધારણ કરનારી સૂળીઓ લાંબી કલમી જેવી હોય છે અને તેઓ ધણ કરીને શાખાઓના છેડા પાસે નીક-

એ છે. કુસો ધોળા રંગના અને શીઠા જાંબુડા કે ભુરા રંગનાં જાંબુ-
શ્યાં વાળાં હોય છે, ફળો ગાા દૈન્ય લાંબા અને ચાર બીજવાળાં
હોય છે.

ઉપયોગ—અરડુસી ઘણા લાંબા સમયથી દવા તરીકે એટલી
બધી પ્રખ્યાત થયેલી છે કે સાધારણ મામડીઆં મનુષ્યો પણ તેનો
ઝાડો, મરડો, ઉલટી, તાવ, ત્રિદોષ, કમળો, મોળ, સંધિવા વિ-
જેરે અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશી વધદકમાં ખાત
કરીને તે જુની ઉધરસ, દમ, કફ અને ક્ષય રોગનો અદસીર ઉપાય
મનાય છે અને તેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની એટલા મુશ્કે પ્રશંસા
કરેલી છે કે—

વાસાયાં ત્રિઘમાનાયા માશાયાંજીવિતસ્યચ ॥

રક્તપિત્તી ક્ષયીકાસી કિમર્થમવસીદતિ ॥

અરડુસી હયાત હોવા છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના
દરદોઓએ જીવવાની આશા શા માટે છોડવી જોઈએ ?

જો કે દેશી વૈદ્યોને તો તેના ગુણોનો આટલો બધો વિશ્વાસ
છે અને તેથી ક્ષયના દરદ ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે,
પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણુ દોષ નક્કી કરવાને
હિન્દુસ્થાન સરકારે નિમેશી “ ઇન્ડિયન ઇન્વેસ્ટિગેટિવ કમિટી ઓફ ઇ-
ન્ડોઆ ” પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે—

It may be observed here that the verdicts
of recent trials in Indian hospitals may be
said to confirm belief in the plant as affording

relief in chronic bronchitis and asthma, but to preclude acceptance of its reputed virtue in cases of phthisis.

તે વાત તો અહીં આ જણાવવી જોઈએ કે હિન્દુસ્થાનની હોસ્પિટાલોમાં દમણાં કરવામાં આવેલી અજમાશોના પરીણામમાં આ છોડ જુની ધીન્કાદટલ એટલે શ્વાસ નળીની ખાંસી તેમજ દમના રામમાંથી દરદીને મુક્ત કરે છે એમ મનાયું છે. પરંતુ ક્ષયના દરદને નાબુદ કરવાની બાબતમાં આ દવાના જે વિશાળ ગુણો મવાએલા છે તે ખરા છે કે કેમ તે માનવામાં વાધા છે.

“ ફારમાકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીયા ” નામે પુસ્તકનો લેખક પોતાના ખાસ અનુભવથી આ દવાની ખાંસી તથા દમના દરદ માટે મજબુત બલામણુ કરે છે, પરંતુ તેને એવી ખાંસી તથા દમમાં વાપરવાને કહે છે કે તેની સાથે તાવ હોય નહિ. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવાની તે ખાસ કરીને બલામણુ કરે છે, જ્યારે દેથી વૈદ્યો પોતાના વંશપરંપરાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે તાવવાળા કેસોમાં પણ તે કાયદો કરે છે. માત્ર તે તાવ વાયુથી પેદા થએલો હોવો જોઈએ નહિ.

નાકોલીની હોસ્પિટાલના આસિસ્ટન્ટ સર્જન આતંદયંદ્ર મુકરી જણાવે છે કે:—આ હોસ્પિટાલના આસિસ્ટન્ટ ડોક્ટર ગોપાલચંદ્ર મુમલી કે જેમને દમનો બાધી થયો હતો તેઓ બીજી બધી દવાઓમાં નિષ્ફળ થયા પછી આ ઔષધિનાં તાજાં પાંદડાં મુકવીને બીડી તરીકે પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દમના દરદમાંથી મુક્ત થયા હતા.

સર્જન જે. એફ. ડબલ્યુ મીડિજ જણાવે છે કે:—આનાં તાળાં પાંદડાનો ઉકાગો કરીને આપવાથી તે સજેષ્ઠ સાથેની ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

કુન્દ-ભુજના સરજન ડબલ્યુ. બેકન સાહેબ જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી એકથી વીસ ઐનની માત્રામાં ઉત્તમ કફન ઓષધ તરીકે ગુની ખાંસી તથા દમનાં દરદમાં અપાય છે.

પખનાના સર. મે. આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કે:—અરડુસી જે જાતની થાય છે એક લાલ ફુલવાળી અને બીજી સફેદ ફુલવાળી, તેમાં પહેલી એટલે લાલ ફુલવાળી ક્ષય તથા ખાંસીની દવા તરીકે ઘણી અગત્યની છે.

મદ્રાસ હલાકામાં ગંજ ડીસ્ટ્રીક્ટના સર્જન પી. કીસલી મેકકોલ જણાવે છે કે:—અરડુસીનાં પાંદડાં બાકીને જે તેનાથી શેક કર્યો હોય તે ચસકા તથા સંધિવા મટી જાય છે. વળી તે સોજા-એને કમી કરવામાં પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

બેંગલોરના સરજન મેજર બ્લેન નોથ જણાવે છે કે:—આ વનસ્પતિ મહીસુરમાં બહુજ સાધારણ છે, અને એના મૂળનું ચૂર્ણ કરી તેનો મેલેરીયાના તાવને માટે દેશી ડૉક્ટરો બહુ ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર ફીટ્સ પેટીરક જણાવે છે કે:—દેશી વૈજ્ઞા પાંડુરોમ સાથેના જોહરના વ્યાધિમાં એનો મૂતલ તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર રોબ જણાવે છે કે:—આનાં પાંદડાંના રસ આમાતિસાર અને રક્તાતિસારમાં વપરાય છે અને જે મરદમાં

જાલું લોહી જતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. પારોસ કેમિકલ સોનાયટીના મેમ્બર કે. એમ નામથી જાણાયે છે કે:—The fresh juice two drachms with honey or with one drachm of gingerjuice or a decoction of the leaves and root with pepper is an excellent cough mixture useful in chronic bronchitis, asthma and consumption, The juice of the leaves is considered useful for diarrhoea and dysentery, especially in haemoptysis and in bleeding of dysentery. The strong decoction is an efficacious fomentation to rheumatic and painful swellings and neuralgias.

અરકુસીનાં પાંદડાંનો તાજો રસ એ દ્રામ એટલે લગભગ ૧૧ થી ૧૧૧૧ તોલા જેટલો લઇને મધ સાથે અથવા તો એક દ્રામ આદાના રસ સાથે મેળવીને આપવાથી અથવા તો તેનાં મુળીયાં અને પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને તેમાં મરોયાં કે લીંડીપીંચરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી તે એક ઉત્તમ કર મીકશ્વર તરીકે કામ કરે છે, અને તે સસણી, જુની ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયના દરદમાં ઉપયોગી છે, વળી પાંદડાંનો રસ જે ઝડા અને મરડામાં લેહી જતું હોય તેમાં ખાસ રીતે ઉપયોગી છે. એનો માટો ઉકાળો કરી તે વડે શેક કરવો. એ સધિવા, વેદનાયુક્ત સોમ અને પક્ષ્વાતમાં અસરકારક છે.

ક્ષય ઉપર આ ઔષધિ આપાદ રીતે કામ કરતી હોય કિંવા ન હોય, પરંતુ આ બધા અભિપ્રાયો તેમજ ભતિ અનુભવથી એ-

ટલું તો સિદ્ધ છે કે તે દમ, અને સસણી કિંવા સજેખમ સાથેની ખાંસમાં રામબાણુ કાપદો કરે છે. વળી ઉલટી કિંવા જાડાવાટે પડ-ના લોહીને પણ તે અટકાવે છે. અને પાંકુ, જળોદર, સોજા વિગેરેનાં દરદો માટે પણ ઉત્તમ કામ કરે છે. આ અર્થમાં કાર્યો માટે તેની જુદી જુદી અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. વાસાસ્વરસ—અરડુસીનાં તાળાં પાંદડાંને વાટી કપડામાં નાંખી નીચેવાળેને રસ કાઢી લેવો. એ રસ ગા થી એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈ મધ કિંવા સાકર નાંખી આપવાથી ઉલટી વાટે કિંવા જાડા વાટે પરંતુ લોહી અંધ થાય છે. “ યોગ રત્નાકર ”

૨. વાસાવલેહ—અરડુસીનો રસ તોલા ૬૪, સાકર તોલા ૩૨ અને ઘી તોલા આઠ લેઈ મંદગિની પકાવતાં બ્યારે આટી શકાય એવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં આઠ તોલા લીંડીપી પરવું ચૂર્ણ ઉમેરવું અને બ્યારે તે અવલેહ સાકર ઠંડો પડી જાય ત્યારે એટલે બીજા દિવસે તેમાં અત્રીઠ તોલા મધ મેળવીને તેને કાચ કે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં બરી સખલું. માત્રા ગા થી એક તોલા. ઉપયોગ ખાંસી, દમ, રક્તપિત્ત, હૃદય રોમ અને શરૂઆતના ક્ષય ઉપર. “ ભાવ પ્રકાશ ”

૩ અરડુસીનું ચાટણુ—અરડુસીનાં લીલાં પાંદડાંને વાટી તેનો એક ગોળો બનાવી તે ગોળા ઉપર વડનાં પાંદડાં વીંટાળી તેના ઉપર માટીનો એ આંગળ જાડો લેપ ચઢાવી અગ્નિની ભર સાડમાં બારી સખતાં બ્યારે ગોળા ઉપરની માટી પાડીને લાક ચથેલી જગ્યા ત્યારે ગોળાને બરસાડમાંથી કાઢી લેઈ તેના ઉપર

બી માટી દુર કરી ગોળાને નીચેવીને તેને રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૬૪ તોલા લેઈને તેમાં બત્રીશ તોલા સાકર મેળવીને ચાસણી બનાવતાં બ્યારે મધ જેવું ચાટણુ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ચાર તોલા હળદર અને તેટલુંજ ખરેડાંના દળનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. માત્રા ૦૧ થી એક તોલો. ઉપયોગ-ખાંખી, કફ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત અને ઝાડા કે ઉવટી રસ્તે પડતા લોહી ઉપર.

૪ વાસામવ —અરુસીનાં પાંદડાં દશ શેર લેઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં બ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તે પાણીમાં બસો તોલા ગેળ અને સોળ તોલા ધાવડીનું ચૂર્ણ તથા તજ, એવચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કંકાલ, સંક, મરીઆ, પીપર અને નાગમોથ એ દરેક ૧૧૪ જે, જે તોલા લેઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. ખાદ માટીના એક રીઠા વાસણમાં કિંવા ખરણીમાં ભરી તે વાસણનું મહોડું બંધ કરી પંદર વિસ રાખી સુકી પછી ગાળી લે. ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા-૦૧ થી જે તોલા જેલો આ વાસવ લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીના. ઉપયોગ-પાંદુ, જળોદર, અને સોળના દરદ ઉપર.

૫ આઈટ ડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ ઉપર અરુસી અને લીંબડાનાં પાંદડાં આશીને તેનાવઠે પેદુ ઉપર વરાગીઓ શેક કરવાથી અને અરુસીનાં પાંદડાંના ૦૧ તોલા રસમાં તેટલુંજ મધ મેળવીને પીવાથી અત્યંત અમત્કારીક રીતે આરામ થાય છે.

૬ હમનાશક સીંગારટ—તાજ પાંદડાંને સુકવી બૂટા કરી તેની સીંગારટ કિંવા, ખીડી બનાવીને પીવાથી હમના દરદમાં ધણીજ ઉત્તમ અસર થાય છે.

ઈંદ્રવારણી.

સં. ઈંદ્રવારણી, મવાક્ષિ, મહાદલા, ત્રિચાલ, મ કાંવડળ,
હિં. ઇંદ્રાયન, ઘોરખા. લા. Citrullus Colocynthis.

વિવરણુ—પરાં ઈંદ્રવરણાં અથવા જેને સંસ્કૃતમાં મહાદલા કહે છે તેની જમ્યાએ કાઠીયાવાડમાં ન્હાના ફળવાળાં ઈંદ્રવરણાં એટલે ગાય વસુકણાં અને કાંટાળાં ઈંદ્રવરણાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે, પરંતુ પરાં ઈંદ્રવરણાંના વેલા તેના કરતાં લાંબા હોય છે. એમાં તરબુચનાં પાન જેવાં રિખામીન પાન થાય છે અને નર તેમજ માદા કુલો એકજ વેલા ઉપર જુદાં જુદાં આવે છે, જે ધીકાં પીળા રંગનાં હોય છે. ફળ જોગાઈ લેતાં એથી ત્રણ ઇંચ વ્યાસનાં પ્રથમ લીલાં અને પાછળથી પીળા સફેદ રંગિન પટાઓવાળાં થાય છે, જે લીલાં અને ચળકતાં હોય છે. ખીજ ખૂરાં, લીલાં, ચળકતાં લખજોળ, ચપટાં, એક છેડે જોગાઈ લેતાં, અને ખીજે છેડે આંત્રાળાં હોય છે. એ અણી પામે ઘોળા ટપરી અને ખન્ને બાજુએ ટુંકી ખે, ખે તીડ હોય છે. ખીજ ખે તાર્કન લાંબાં અને દોઢ લાઇન પહોળાં હોય છે. એનો આંખા વેલો, ફળ, કુત્ર અને ખીજ એ બધાં કાવાંજ હોય છે.

ઉપયોગ—ઈંદ્રવરણીનાં ફળ તથા મુળથી જુલામ લાવે છે અને તે પિત, ઉદર વિકાર, કક, કેઠ, ગાંડ, પ્રમેહ, છોડ, કમળો, ખરલ, વિષ, રસોળી, આમવાયુ, અંડવૃદ્ધિ વિગેરે દરદોને નાશુદ કરે છે.

“ કાર્મકોઆફ્રીયાઈકી ” નો લખનાર જણાવે છે કે:—

ઈંદ્રવાણાં તીક્ષ્ણ રેયઃ છે અને કમલ્લપતને માટે ઉપયોગી છે. વળી તે યદૃત ઐટલે લીવરનો વરમ, પેટના સોજા, જીભદર અને જોમાં રેવતી જરૂર પડે છે તેવાં દરદોમાં વાપરવામાં આવે છે.

મમજન ઉલ્લમ્હીયા ત્રિમેરે પુરતકોના લખનાર મુસલમાન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે:—ઈંદ્રવાણાં સારના બધા બામોમાંથી એકલા થયેલા કદને પાડી નાખવાને માટે એક સખ્ત જુલાબ છે, અને તેથી એનાં ફળો, પાંદડાંઓ, અને મુગીઆઓ કમલ્લપતને માટે, જીભદરના માટે, કમગાના માટે, ચુંકના માટે, કૃમિના માટે અને રસવિકારના માટે વપરાય છે.

“ મેટરીયા મેડીકા ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા ” ના લેખક ડૉક્ટર ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—મમજનનો લખનાર એને વાપરવાની એક એવી નિયત રીત બતાવે કે કે ઈંદ્રવણીનું એક ફળ લેઈ તેની એક બાજુએથી ડમળી દાઢીને પછી તે ફળમાં મરીઆં બરી પાછી ડમળી બંધ કરાવે તેના ઉપર મટાણે લગાડીને કેટલાએક દિવસો સુધી જુલાબી પાસે છાંં રાખમાં બરી દેવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ તે મરીઆને કઢી લેઈ સુકીને ચૂર્ણ કરી દીપન, પાચન જુલાબ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. વળી કોઈ કોઈ પ્રસંગે મરીઆને બદલે રેવંચીનાં મૂળોમાં પણ બરવામાં આવે છે.

“ ઓટીશ મેટરીયા મેડીકા ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—ઈંદ્રવણાં એ એક પ્રવાહી અતિશય રેયઃ મળ લાવનાર જલ્દ જુલાબ છે અને તેથી નિરંતર રહેતા તથા ઘણા સખ્ત બંધકોષમાં, લાવના દરદમાં, જીભદરના વ્યાધિમાં, ઝટુઆવ અને મર્જસ્થાનના

દરદમાં, કાળજી, પેટ અને કમગાના દરદમાં તેમજ માથાના જીલ્લા જીલ્લા વ્યાધિઓમાં વાપરવાથી ધણીજ સારી અસર થાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઇંદ્રવારથી એ એક ઉત્તમ દવા છે, તે પશુ જ્યારે તે એકથી વાપરવામાં આવે છે ત્યારે અનિશ્ચય ચુંક અને અમળાટને પેદા કરે છે, આ તથા તેને ક્વત્તંત્ર રીતે નહિ વાપરતાં બીજા વાતહર પદાર્થો સાથે મેળવીને વાપરવી જોઈએ કે જેથી ચુંક લાવવાની અસર કરે નહિ. આ પ્રમાણે ચવાને માટે દેશી વૈદકમાં અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ એક ચેત્રી મહાત્માની કૃપા કટાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા ખાસ અનુભવિક બનાવટ આ મુજબ છે.

પવિત્રચૂર્ણ—અજીનો ૫૦ તોલા, મીંઠી આવળનાં પાંદણ દસ તોલા, નખાતરનાં મૂળની છાલવું ચૂર્ણ દસ તોલા, હરોડદળ પાંચ તોલા આમળાં પાંચ તોલા, બહેણાં પાંચ તોલા, અને સુંક, ખરીઆ, લીંડી મીંપર, રેવંચીનો શારો, એળીઓ, ચીત્રાનાં મૂળ, અ-કલગરો, મેંદાલકડી, આંખાદાદર, સાજીખાર, કુત્રવેલી લાલ ફાકડી લવિંગ, જલધૂળ સંચળ, ત્રિધવ, ખીંડલુજી, કાયલુજી, સાલરલુજી, વક્ષમર મીઠું, એંબરીંગણીનાં મૂળ, પીંપળામૂળ, કાળાજીરી, રાષ. શાહાજીરું, ટંકણખાર, જવખાર, મોથ એ દરેક એંજો પાંચ, પાંચ તોલા લેને તેઓને ખાંડને ચૂર્ણ કરવું. બધે ઇંદ્રવારણીનાં પીચ, ચરચીશ ફળો લાવીને તેઓની એક બાજુએથી કમળીઓ દાઢીને તે ફળોમાં એ ચૂર્ણને બળીને તે ફળોને કપડ માટી કરીને છાણાંના આંખારાની બાહમાં ધાત્રી પકાવતાં જ્યારે ફળો ઉપરની માટી પાડીને લાલ ક્યેલી નજર પડે ત્યારે અગ્નિમાંથી કાઢી લેઈ તેઓના ઉપર

ની કપડામાટી દુર કરીને તે ફોનોની અંદર ભરેલું અકબચ તથા ફોનોનો ગર્ભ, બીજા બંધાને કાઢી લઈ છાંયે સુવી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર. સાંજ ના થી વા તોલા જેટલું લેઈ એક તોલા એરંડીઆ સાથે મેળવી પાંચથી દસ તોલા માથના દુધમાં નાંખીને પીવડી અંડટ્ટીનું દરદ દુર થાય છે. એટલાજ પ્રમાણમાં એલે વા થી વા તોલા જેટલું લેઈ પાંચ તોલા ગૌપત્રમાં નાંખીને પીવાથી જળોદન્તું દરદ દુર થાય છે. જે તોલા કુંવરના અમ સાથે મેળવીને ખાવાથી બપોલેશ, અરોગ અને કાળામતી ગાંઠ તેમજ કમળો દુર થાય છે. ખડસરીયા પીત્તપાપડાના ઉકાળા સાથે લેવાથી તાવનું દરદ નાશ થાય છે, ઘોરડીનાં મૂળના કવાથ સાથે લેવાથી વયુ નાજાની ચાન્તિ થાય છે છાસ સાથે કિંવા અરમ જળ સાથે લેવાથી ચૂક, થાગ, પીડ આવડી મટી જાય છે. એક રતી હીગડસીનું ચૂર્ણ અને એક તોલા કુંવ ના ગર્ભ સાથે લેવાથી નષ્ટર્તનું દરદ દુર થઈ દર માસે નિયમિત અટકાવ આવે છે, આ સિવાય વેદ અનુપાન સાથે કિંવા સિતળ જળ કે મધ સાથે લેવાથી વળી તે માધાનાં દરદો, સંધિવા, આમણન વિગેરે વિવિધ દરદોને દુર કરે છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રવારણીમાં જે કે આંતર હિતમ ગુણો રમ એલા છે, તેપણુ તે આંતરડાની પેયપેયવાળા કિમાને અનિયમિત કરનાર છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે ધણા વધારે પ્રમાણમાં અપામાં આવે તો આંતરડાનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આ દવા મર્મવંતી સ્ત્રીઓને, તેમજ જાડા, મરડા અર્થ કે આંતરડાના ચાંદાંદા દરદીઓને કઠી પણ આપવી નહિ.

૨. આખું પરવાળાં નામનું દરદ કે જેમ પાપણુ અંદર વળી જવાથી તેના વળ આંખમાં ખુંચે છે અથવા તે પાપણી કાર

ઉપર નવા વાળ ઉગીને આંખની અંદરના ભાગમાં જઈને ઇજા કરે છે, અને કટલીએક વાર તો તેઓ કાળા ડોળા ઉપર ધસાયછે જેથી ડોળા ઉપર ડુન્ના જેવી છારી પાડે છે, આંખમાં કંઈ ખુંચતું હોય ને તેવી ઇજા થયાં કરે છે તેમજ રાત્રિ દિવસ તેમાંથી આંસુ વહ્યાં કરે છે, એ દરદ માટે ઇંદ્રવારણી એ એક અજગ વિપાય છે અને તેનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે:—ઇંદ્રવારણીનું એક ફળ લાવી તેની એક બાજુએથી ડગળી કાઢીને પછી તેમાં જે તોલા વજનનો કાળા સુરમાનો ઠડકો મૂકી ડગળાને પાછી બંધ કરી દેઈ ફળને તડક મૂકી રાખતાં જ્યારે તે સૂકાઈ જાય ત્યારે તે માંથી સુરમાને કાઢીને ખીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સૂકાઈ જાય ત્યારે ખીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સૂકાઈ જાય ત્યારે તેમાંથી સુરમાને કાઢીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને પાંપણના વાળ સુંટાવી નાંખીત પછી સુરમાનું રાત દિવસ અંજન કરવું, તેથી ફરીથી ત્રાગ ઉગશે નહિ જેથી પરવાણાની પીડા દૂર થશે.

ઈંદ્રવારણી લાલ.

સં. મહાકાલ, હિં. ઇંદ્રાપન, મ. કૌંડલ, મુકાલ, જાં માકાલ, નૈ. કાક કોન્ડા, લા. *Trichosanthes Palmata*. ગુ. લાલ ઇંદ્રવારણી, રાત્રી ઇંદ્રવારણી.

વિવરણ—રાત્રી ઇંદ્રવારણીના વેત્રા ધણા લાંબા વધે છે અને તે ધણીવાર જ્યાં જાડો ઉપર ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં જેથી ઇંદ્ર વ્યાસના અને ત્રણથી સાત ખૂણીઆં કે વિભાગવાળાં હોય

છે. એના તંતુઓ ત્રણ શાખાઓવાળા અને કુવો ધોળા રંગનાં હોય છે તેમાં નર અને માદા કુવો જુદાં જુદાં હેય છે, કુવની પાંચડીઓ ઝાંઝાળી હોય છે તેથી તે ધણી સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો ગોળાઈ લેતાં અને નારંગી જેવડાં હોય છે, તે બ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે, ફળોની અંદરનો ગર્ભ અગાથ લેતા લીલા રંગનો હોય છે, અને તેમાં ધણાં ખીજ આવેલાં હોય છે. એનાં મૂળીયાં જમીનમાં ધણાં ડાંડાં ગેલાં હોય છે અને તેમાં એક નાચે એક એમ ધણી માટો હોય છે.

ગુણદોષ—ઝેરી, ઝાડો તથા ઉલટી કરનાર અને મોળને કરનાર છે.

ઉપયોગ—માથાના દુઃખવા માટે આ અકસીર ધવાજ છે અને તેથી તેના રિષે રિવેચન કરતાં “ઇન્ડીઅન પ્લૅન્ટસ અને ટ્રૂસ નામે ગ્રંથતા કરતાં જાણે છે કે:

The juice of the fruit or the root bark boiled with gingelly oil is a good bath oil for the relief of long standing or recurrent attacks of headache.

એનાં ફળોનો રસ અથવા તેા મુળીયાંની છાલને તેલ સાથે પકાવવાથી લાંબા સમયથી ઉત્પન્ન થઈ એક સરખી રીતે રહેલા કિંવા વારંધડીએ ઉચ્છેા મારતા માંથાના દરદ માટે ચોળવવું એક ઉત્તમ તેલ બને છે. (તેલ બનાવતી વખતે જે રસ લેવામાં આવ્યો હોય તે તે તેજથી ચારગણો લેવો. અને જે મુળીયાંની લીલી છાલને ચટણી જેવી વાટીને લેવામાં આવી હોય તે તે છાલથી ચાર-

ગણું તેલ અને સોળગણું પાણી સાથે મેળગીને ઉકળતાં પાણી કે રરનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે મળી લેઈ ઉપયોગમાં લેવું.

બીજો અજીબ ઉપાય—એનાં મુળીઆં નીચેથી નિકળતી સાતમી ગાંઠ આળકાજના પ્લેગ ઉપર ધણો ચમત્કારીક ઉપાય જણાયો છે અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કે:-કંડા પાણી સાથે એ ગાંઠને ધસીને પ્લેમની ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે, ચાર વખત ચોપડવી અને વગી સવાર, સાંજ બેઆનીમારથો ૦૧ તોડા જેટલા પ્રમાણમાં પાવો પણ ખી. આ ઉપાયથી ગાંઠ એકદમ વેરાઈ જવા માંડે છે, તાવ હાંકો પડી જાય છે, જાખવાટે પ્લેમનું ઝેર નીકળી જાય છે અને દરદી શુદ્ધિમાં આવવા માંડે છે. અમારા પરીચયના એક સહૃદય કે જેએએ લોકોની જીંદગી બચાવવાની ખાતર પરોપકાર વૃત્તિથી ડૉક્ટરોને હજારો રૂ ખર્ચવાના છતાં પણ પોતાની ધારણામાં નિર્બળ થયા હતા તેઓને અચાનક એક જંગલી મનુષ્યે આ ઉપાય બતાવવાથી ચાલુ સાલમાં સેંકડો મનુષ્યોને પ્લેમના પંજામાંથી મુક્ત કરવાને લાભશાળી થયા છે, અને તેથી આ ઉપાયનો વિશેષ અનુભવ લેઈ જરેરમાં મુન્વા મટે સર્વે વાંચક બંધુઓને બનામણ કરવામાં આવે છે. વળી એ ગાંઠને ઉપર મુજબ પાણી સાથે ધસીને તેમાં ૦૧ તોડા સાકર મેળવીને આપવાથી ઉપદંશ-રમીતું દરદ પણ દુર થાય છે. પરંતુ આ ઝેરી વનસ્પતિ છે, માટે તેનો યોગ્ય વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રામાં ઉપયોગ કરવો.

ઇસખન-હરમર.

સં દુર્વાપત્ર, ત્રિકોણ ખીજ. મ. હરમાર. ફિં. ઇસખંદ
લાહોરી. અ. હરમલ. ફા. ઇસ્ખંદ લા. Pegamum Harmala.

વિચરણ—હરમરના છોડવા એકથી ત્રણ શીટ જેટલા ઉંચા થાય છે અને તે ઘસું કરીને ખારે માસ બેવામાં આવે છે સિંધ, કચ્છ, પંજાબ અને વાઙ્ગપ્રાંતોમાં તેની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. તે પશુ આ દેશના દરેક ખાતોમાં જુનાં ખડેરા અને કંકર માટી વાળી ભૂખરી જમીનમાં તે છુટી છવાઈ મળી આવે છે. એમાં થયેલી શાખઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ધરોનાં પાંદડાંને મળતાં એટલે એનો ત્રણ ઇંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં, સાંકડાં અને ઝીણાં છેડાઓવાળાં હોય છે. પાંદડાંના ખૂણાઓમાંથી એક લીલા રંગની નરુવાળી નળી નીકળે છે જેના ઉપર ગા થી ગા ઇંચ જેટલા વ્યાસનાં ધેળાં કે પીળાં ફુલો આવે છે. ફુલો ગોળાઈ લેતાં થાય છે જે પાંકયા બદ તેમાંથી કાઠા જેવા રંગનાં ત્રિકોણ આકારનાં ખારોક ખીજ મળી આવે છે. જે ગાંધીઓની દુકાને ઉપર ઇસખન અથવા તે ઇસખંદ લાહોરીના નામથી વેચાય છે આ ખીજ માંક ને ઉંધ લાવનાર મનાય છે અર્થાત તેમાં બાંગના જેવો તીક્ષ્ણ રહેલો છે એમ મણાય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તે એના ગુણો વિસ્તારથી વલ્લુકેના નથી, પંડુ જડીબુટ્ટી ભલુન રાઓ તેના વિવિધ કાર્યોમાં વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે જે પૈકી ખાસ અનુભવિક પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

હવા શુદ્ધ કરવા—ઘણા દિવસના દરદીની આબુખાબુની હવા ખરાબ થયેલી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા માટે ખીજ મુર્ગાંધિ પદાર્થોની સાથે એની શાખાઓના ટુકડા અથવા તે ખીજ મેળવતીને ઘુણી કરવામાં આવે છે.

જૂ, લીખ દુર કરવા—એના છોડવાના એક શેર રસમાં રથ તોલા સરસીયું તેજ મેળવી મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં રસને બાગ બળી જઈ તેજ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી લેઈ માંથામાં માલવાથી જુ, લીખ વિગેરે તરત મરી જાય છે તેમજ ખાંદે, ઊંદરી વિગેરે નાશુદ થાય છે.

ગડ, ગુમર, ગાંઠ માટે—એના પંચાગને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવથો દરક જાતના ગડ, ગુમડાં, ગાંડા, કંઠમાળ, દુર્લુમુજ વિગેરે ત્રણ લેપમાં દુર થાય છે એ સેંકડો વખત અજનાવેલું છે.

મરુ, ચાંદાં, ચાંદી મ.ટે—ઇસપનનાં ખીજ જે તોલા, વિદારી કંદ (પાતાળ કહોળુ) પાંચ તોલા, રકકપુરે બા તોલા લેઈ અધાને સાથે મેળવી નાનાં, નાની ટીકડીઓ બનાવી તલના પાંચ તોલા તેજ સાથે ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં બ્યારે ટીકડીઓ બળી જાય ત્યારે ઉતારી તેજને ગાળી લેવું. એ તેજ ચોપડાયાં સડવા લાગેલાં ચાંદાં તેમજ જેનાં કીડા પડી ગયા હોય એવાં ખરાબ મલો પચ તરકાળ રૂઝાવા લાગે છે.

ક.એ.દીપન થવા સાડે—ઇસપનનાં ખીજ દોઢ તોલા અને અસપસનાં પોસ્ત, માલકાંઠીનાં ખીજ, કેમર, લવિંગ, કામદી ઈલાયચીનાં ખીજ, પુરાસાની અજમે, વિદારી કંદ, હરડે, બહેકં,

આમળાં એ દરેક ચીજ એક એક તોડો લેઈ બારીક ખાંટી ૪૫-
 ડેથી ચાગી લેઈ મધ સાથે ધુંટી ચણા જેવડી ગોળાઓ બનાવવી
 જેમાંથી દરરોજ સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખાઈ ૬૫૨ ગણતું
 અધિશિર દુધ પંચાથી રતિવિલાસ કરવાની મંદ પડી મચેલી શક્તિ
 પ્રબળ રાય છે.

સર્માંકુંડા તેલ—કસપનના આખા દોડવાને કુટીને કા-
 ડેલો રસ પાંચ તોલા, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, ધંતુ-
 રાના પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ
 તોલા, નગોડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, અથેડાનાં પાંદડાંનો રસ
 પાંચ તોલા, દબી રીંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા અને એ-
 ગીઓ, રજે કણેરની જડ, અકલગરો, માલકાંદણીનાં ખીજ, જામ-
 કળ, લવિંગ વજનાગ, કડતું સુરંજન (ક જે યુનાની દવાઓ વે-
 ચનારાઓના ત્યાં મળે છે તે) એ દરેકતું ચૂર્ણ એક તોલો, ઘેણા
 સોમત્ર વા તોલો, ઝેરક્યેલાં તથા અશીન એ ૬ મતું ચૂર્ણ ન
 લેલો અને તેમનું તેલ ચાર મેર એ બધાં સાથે મેગવી મંદાખિ-
 થી પકવતાં ૪ સ્પતિઓનો રસ મળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે
 ચારે ઉતારો મળી લેવું એ તેલનું શરીર માત્રોત કરવાથી કગતર,
 શંધિવા, સોજા માર પછાડથી થયેલાં દુઃખાવે વિગેરે અનેક દરદો
 અજાયમ રતે દુર થાય છે. આ તેલની વિશેષ પ્રસંશ કરવી તેના
 કરતાં એક વખત બનાવી વાપરી જુઓ તે તરતજ સમજાયે કે
 તે કેવું શુભકરો છે. આમાં સોમત્ર નાંખવામાં આવે છે માટે તેલ
 તૈયાર કરતી વખતે તેની ધુમાડી આંખને ન લાગે એ બદલ પુસ્તી
 સાંભાળ રાખવી.

બંધનસ્થિતિ વિધી—પ્રસપ્તમાં પૈશ્વિક, વીર્ય વધારનાર, માદક તેમજ મગજને આનંદમાં લાવનારા ગુણો પશુ સમાએલા છે, અને તેથી ધાતુ પુષ્ટીના માટ મીઠા કોષ વનસ્પતિના બદલે પ્રસપ્તના સંયોગથી કરવામાં આવતી બંધનસ્થિતિ ઉત્તમ અને છે જે એવી રીતે બનાવવી કે—નગોડના રસમાં થેડું એક દાગદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં કલાઈને ઓગાળને કરવામાં આવેલો રસ યુક્તવલો, આમ સાત વખત કરવાથી તેમાંથી અગ્રુદ્ધતાનો ભાગ ટાળી જઈ શુદ્ધ કલાઈ બેશે. કલાઈનો રસ યુક્તવલો વખત ઉડે છે અને તે નજીક ખેડેલા મનુષ્યને શારિર વગમી ઇલા કરે છે માટે સંભાળથી કામ લેવું. આ કામ માટે નિર્ભય યુક્તિ એ છે કે એક લોહના વાસણમાં નગોડનો રસ ભરીને તેના ઉપર એક છિદ્રવાળું લાંબું દાઢી તેના ઉપર ધાંટીનું છિદ્રવાળું પડ મુકી એ છિદ્રવાટે ધીમે ધીમે કલાઈનો રસ રેડવો. દરેક વખતે નગોડનો રસ નવો લેવો. આ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી કલાઈ એ તોલા લેઈ તેનું દરોથી મંદાગ્નથી ઓગળતા જ્યારે તેનો રસ થઈ જાય ત્યારે તેમાં હિંગગોઠમાંથી ટાંટેલો શુદ્ધ પારો એક તોલો નાંખી કલાઈને ભોંય ઉતારી લેસી જેથી તે કલાઈ સાથે પારો મળી જઈ મંદાગ્નથી એક ટીકડી બાંધી જશે. આ પ્રમાણે થયા બાદ પ્રસપ્તના લીલા ઠોડવાનો દશ તોલા પચાંચ લેઈ તેની લુગદી બનાવી તેમાં એ કલાઈની ટીકડી રાખીને તેના ઉપર કપડ માટી કરી દશ સેર અડાયાં ઊણાંની અગ્નિમાં ટુંકી દેવું જેથી કલાઈની ઉત્તમ ભસ્મ થશે જે સવર, સાંક એક રેતી જેટલા પ્રમાણમાં લેઈ મલાઈ સાથે આપવાથી ધાતુ સર્ખાઈ કરશે દુર થાય છે.

સોમલ ભસ્મ—ધોળા સોમલ બે તોલા લેઈ એક લોહની
કદાઈમાં હરમરનાં પંચાંગની એક શેર રાખની અંદર દાખી દેઈ
એક પહોરની તીક્ષ્ણ આંચ દેવાથી સુદર ભસ્મ થાય છે.

ઊંદર.

સં. મુપક. હિં. મુસા, મુઆ. મ. ઉંદર, ઇ. Hat.

વિવરણ—ઊંદર એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે.

જડીબુટ્ટી તરીકે ઉપયોગ—સીએના પ્રદર ઉપર ઉંદરની
લીંડીએ ઉત્તમ અક્ષર કરે છે અને તેથી દર ટાઈને ત્રણ, ચાર
લીંડીએને વાટીને ચાર, પાંચ તોલા ચોખાના ધોવરામણના પાણી
સાથે આપવામાં આવે છે. વળી યાગકાને મુશ્કેલી એટલે જાડે
જતાં મુદાનો ભાગ બહાર નીકળી જવાનું દરદ થાય છે કે જે
આમણુ બહાર નીકળી જવાના વ્યાધિ તરીકે એ ગણાય છે તેના
માટે પણ ઉંદર એ એક અકસીર ઇલાજ છે, અને તે કામ માટે
તે નીચે મુજબ રીતે વપરાય છે.

ઉંદરનું માંસ એક શેર લેઈ તેને આઠ શેર પાણી સાથે ઉકા-
ળતાં બ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેઈ તેમાં
દસ તોલા તલનું તેજ નાંખીને ઉકાળતા બ્યારે પાણીનો ભાગ બચી
જઈને તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ એક બાટલીમાં
બરી રાખવું. એ તેજનું મુદા ઉપર માલીસ કરવાથી આમણુ નિ-
કળતી બંધ થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભખંદરના દરદમાં
ચોખવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે, જે આ તેલ તૈયાર કરવા

માટે ઉંદરનું માંસ એકલું જ ઉઠાવવાને બદલે તેની સાથે દસ મુજ પલુ એક શેર બેનાં નાંખવામાં આવે તો વખી વિશેષ ફાવેલાં પડે.
 “ યોગ રતનાકર ”

અર્થને અજ્ઞાન ઉપાય—મુંબાઈ શહેરમાં અર્થના દરદને અજ્ઞાન રીતે નામુદ કરનારી એક મહાત્મી બાઈ અમારા જોવામાં આવી હતી. આ બાઈ અર્થના દરદીને પ્રથમ કોઈ જાતની મધાત્મી બૂકીને થોડા દિવસો સુધો ધુમ્મડી આપવી જેથી અર્થ સંમજાઈને મુડદાલ થઈ જતા એટલું જ નહિ પરંતુ મુદ્દાની અંદરની બાજુએ રહેલા મસા પણ બહાર નીકળી આવતા. એ રીતે બધા અર્થને બહાર નીકળી આવી નિર્મળ થઈ ગયા પછી તેના ઉપર કોઈ વસ્તુનો લેપ કરતી, જેથી વમર ઓપરેશને તમામ મસા જડમુલથી ઉખડી જઈ હંમેશના માટે દરદીને આરામ થઈ જતો. એ બાઈની આ યુક્તિ ઘણા પરીયમે અમારા જાણુવામાં આવી હતી અને તે એવી રીતની હતી કે-ઢોરનાં શીમડાના પોત્રાણમાં ઉધેત્ર લાખવાથી તેનાં ચાંચરાં જેવાં ધર બાંહે છે કે જે શીમડાનાં મુળીમાં વરીકે ઓળખાય છે તે પાંચ તોલા લાવીને તેનાં મરીને સુકાઈ ગયેલા વગડાકે ઉંદરનું માંસ પણ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણમાં બે તોલા લીંગ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાંડમાં કોલસાના અંગારા બનીને તેના ઉપર આ બૂકીમાંથી થોડીએક બૂકી નાંખીને મુદ્દને ધુમ્મડી આપવી જેથી બહારના અર્થ નિર્મળ થઈ જશે એટલું જ નહિ પરંતુ અંદરના અર્થ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અર્થ સંમજાઈ ગયા પછી તેઓના ઉપર સાંજખાર અને ઠંબીયુનો એ બે ચીજો કરવા બાંહે લેખને

તેઓને પાણીમાં કાઢવાને લેખ કરવો જેથી સવળા અર્થ ખરી જશે. આ અર્થ ખરી જવાની જગ્યાએ ચાંદુ પડે તો ત્રિશળા એ રહે હરડે, બહેંદાં અને આમળાં તથા મુળ એ ચોળે સન્ધ્યા ભાગે લેઈને તેઓને ખાળીને કાંઈ રાખ ધોળેલા ધી સાથે મેળવીને તે રક્તે ચોપડવો જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદુ રૂઝઈ જશે.

કડો.

સં. વલ્લેક, કુટબ. મ. ક્કા. હિં. કુડા. બં. કુરચી ને કટ-
ખીજ, અં. તિવાજ. લા. *Wrightia anti dysenterika.*

વી રજુ - કડો એ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે, એનાં ઝડવાં ચા-
રથી દસ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે, તેમાં લાંબી સોટો જેવી ધણી
સાખાઓ નીકળીને તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઇંચ કિવા એક
ફુટ લાંબાં અને ત્રણથી છ ઇંચ પહોળાં પાંદડાં એક ખીજના સાથ
સાથે આવે છે. કુમે, મુચ્છાદાર અને સરેદ રંગનાં હોઇને તેઓ
ઉનાચો ઉતરતા અને ચોમાસુ બેસનાં આવે છે જેઓ જામ જેવાં
મધુરી વાસવાળાં હાય છે. એની શીંગો એકથી બે ફુટ લાંબી
જા ઇંચ જાડી અને બે ભેગી હોય છે; જે યડમાં અને ટેરવાં
પાસે એક ખીજ સાથે જોડાએવી હોય છે. પરંતુ પાકે છ ત્યારે
ટેરવાંથી છુટી પડી જાય છે. શીંગનો રંગ લીલો હોય છે, પરંતુ
આંદરનાં બજ કે જે ઇંદ્રજવના તામે પ્રસિદ્ધ છે તે કાચાં હોય
ત્યારે લીલાસ લેવા રમનાં હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ધઉંવરણાં
બધ જાય છે. આ ખીજ તેમજ ઝાડની છાંદનો રવાદ અત્યંત
હાલવો હોય છે.

ઉપયોગ—કાના આકની છાત્ર તથા તેનાં ખીજ એટલે ઈક
 જવ એ બંને ચીજો ઘણા લાંબા સમયથી આપણા દેશમાં આપણ
 તરીકે વપરાય છે. કમકે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિતાતિસાર અને
 આનાતિસાર ઉપર આ વસ્તુમાં ઘણુંજ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. આડા કે
 મરડાના દરદમાં બ્યારે સખત રીતે લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ
 ઘણી ઉપયોગી છે, કારણુ ગમે તેવો સખત રક્તાતિસાર હોય તથા
 ગમે તેવી સખત આંકડી આવતી હોય તેાપણુ તેને કડાછાલ બે
 સાડી દેછે. મરડા તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની બરોમરી કરી
 શકે એવું ખીજું એક પણ આર્થ આપણ નથી. ઇંગ્રેજી અઉપયોગમાં
 આપણીકાકડુઆના ગામની દવા કે જે સખત અને તીક્ષ્ણ રક્તા-
 તિસાર ઉપર ઘણા ઉપયોગી છે તેની બરોમરી કડાછાલ કી શકે
 છે, અર્થ અને રક્તાપિત્તમાં પણુ કડાછાલ ઘણો સરસ કાયદો કરે
 છે, તેમાં પણુ અર્થ ઉપર કડાછાલ ની ખાસ અસર છે કેમકે તેય લોહી
 પરંતુ બંધ થાય છે. શરીરમાં કૌવન આવે છે. શરીરની પીઠાશ
 મટે છે. આંખોની કીકાશ પણુ ઝોઝી થાય છે. વળી જ્વરદન તીકે
 વિપતજ્વરમાં પણુ કડાછાલ ઘણો સરસ ઉપાય છે, તરીઆ, એક-
 તરીઆ, રોજીઆ અને સધલા મુદતમાંથી આવનારા તાવોમાં
 તે ખાસ ઉપયોગી છે. તેમજ પિત્તજ્વર તથા ખીજ સાદા તાવમાં
 પણુ તે વપરાય છે. જ્વરદન તીકે ઇંગ્રેજી દવા કિવનાઇનથી જે કે
 આ કમક ઉતરતું છે તેા પણુ કિવનાઇન સાથે તેનું મિલચુ કરવાથી
 તેની અસરમાં વધારો થાય છે. અને તેયા વિપતજ્વરમાં બ્યારે
 એકકડું કિવનાઇન કામ કરતું નથી ત્યારે તેની સાથે કડાછાલનું
 ચુકું અથવા તેા સત્ત મેગનીને આપવાથી ઘણી અકસીર અસર
 થાય છે. વળી તેનામાં કૃમિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો ગુણુ પણુ

રહેલો છે. કડાછાલનો સ્વરસ મધ સાથે લેવાથી પ્રમેહ અને કમ-
 ગામાં હાયદો થાય છે. અને પ્રદરના દરકમાં લેહમરમી સાથે વા-
 વરવાથી અન્ય હાયદો પતાવે છે, એનાં ખીજ કે જે ઈંદ્રજવના ના-
 મથી ઝોળખાય છે, તેઓ મુલ્યગ્રાહી અને સિતળ છે. વળી તેમાં
 કેમ જાતનું નુકસાનકારક તત્વ નહિ હોવાને લીધે છેક નાનાં પા-
 ણકોને પણ નિર્ભયપણે આપી શકાય છે. પાણકોના સખ્ત મરડાને
 તેમજ મરમીનો જડો પણ એનાથી મટે છે. જાડો, મરડો, અર્ધ,
 સ્ક્રાતિસાર તેમજ આંતરડાંના અમે તે બ્યાધિનાં જ્યારે મુદા મા-
 રફતે લોહી પડે છે ત્યારે ઈંદ્રજવ અપાય છે અને તવ સાથેનાં
 જાડામાં પાણી સાથે અને એકલા જાડામાં છાશ સાથે આપવાથી
 તે અન્ય રીતે લાગુ પડે છે. ખીજ ગ્રાહી દવાઓમાં જ્યારે માત્ર
 એકલો સંબંધ મુલ્યજ રહેલો હોય છે ત્યારે કડાછાલ અને ઈંદ્ર-
 જવમાં તેની સાથે પાચન મુલ્ય પણ રહેલો છે. જ્યો તેના ઉપયો-
 ગથી એક વન્દ્યો જાડો બંધ થાય છે અને ખીજ તરફથી જાડો
 દ્રવ્યન થવાનું કારણ જે આમ તેનું પણ પાચન થાય છે, તેથી
 જાડો બંધ થતાં પેટ ચઢી આવવાની ધારતી રહેતી નથી અને
 તેથી ખીજ ગ્રાહી ઔષધો કરતાં ઘણું ચઢીયાતું ઔષધ છે. આવા
 હિતમ મુલ્યોને લેઈને આ ઔષધ રેક પ્રાચીન કાળથી આર્ય વૈદ્યો-
 ની પ્રીતિનું પાત્ર તો થઈ જ પડ્યું છે. પરંતુ આ દેશની વનૌષધિ-
 ઝોના મુલ્યદોષોનું નિરિક્ષણ કરનારા પુરોપીયન વિદ્વાનોમાં પણ તે
 આજકાલ માનીતું થઈ પડ્યું છે. એના મુલ્યોની પ્રશંસા કરતાં વિ-
 વાગાંવના સરજન મેજર જે. સેન્ડર્સ જણાવે છે કે જ્ઞાના મરડામાં
 આ ઘણું જ ઉપયોગી ઔષધ છે અને વીક્ષ્ય મરડામાં આઈષીક-
 યુઆના સાથે હરીદ્રાઈ ન કરી શકે તેવું નથી. મોતીલાલ મુકરજી

કે જેઓ આ ઓષધને બહુજ વાપરે છે તેઓ કહે છે કે ખીંચ
ખનાવટો કરતાં એનાં મુગીયાંની છાલનું ચૂર્ણ કરીને વાપરવાથી
વિશેષ ફાયદો થાય છે. અને તે મોટા મનુષ્યને દરેક ટાંધમે ૨૦ થી
૨૦ ગ્રેન જેટલા પ્રમાણમાં લેઈ યોગ્ય પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ
વખત આપાય છે.

ખનાવાળા સરજન આર. ઝેલ. દત્ત જણાવે છે કે:—આનો
ફાયદો કરીને વાપરવાથી જુના મરડામાં ઉત્તમ અસર રાધે કરોડ-
મંદ નીવડે છે.

ફરીદપુ:થી સીવીલ સરજન ડી. બસુ જણાવે છે કે:—જે
દેહરિપટાણમાં ઉપના ઉપરી મરડાને ચોઃ કેસોની અદર અને જા-
લનો ફાયદો વાપરવાથી પતેડનંદ થયા છીએ. આ કાચ પાંચ
દિવસો સુધી લગલામટ આપવામાં આવ્યો હતો અને તે કોઈ કેસ-
માં અધીકાકામુઆના વાપરવામાં આમુ નહોતું.

સડી પુરથી સરજન એ. કે. એચ જુલેન જણાવે છે કે—
કઠાજલ મરડામાં આપાય છે અને તેમાં અદીષુ, અધી. ૧૬ અને
ટનિક એસીડ પણ મેગની સહાય છે.

દીનાજપુરના મેડિકલ ઓફિસર ડમસ્કુ ફેરસીધસ્ત જણાવે
છે કે:—જુના મરડામાં આંતરકાની આંતર ત્વચાનું પર વધી મધું
હોય અને તેથી ઝાડાવાટે અતિસય પર-પાય પડતો હોય નો પણ
લેને આ ઓષધ ખાત્રીથી મટાડનાર છે. આનો ફાયદો અર્થમાંથી
પરતું મોઢી મટાડવામાં ઉપયોગી છે. મરડાની તીક ત્વચામાં

સાથે તાવ હોય અથવા ન હોય તોપણ તેનાં ખીયાં ઓપધ તરીકે અપાય છે.

સરજન કે. ડી. થોસ જણાવે છે કે—મારા ધંધાના મર-
ડાના કેસોમાં હવે હું આઈપીકાકયુઆના ક્વચિતજ વાપરું છું. તી-
ક્ષુ મરડામાં જો છાલનો ક્વાથ આપવા હોય તો થોડા અરીણુ
સાથે જો ઓસના વજનમાં દરેક જો કલાકે આપવો, પરંતુ કડા
છાલમાંથી કઠવામાં આવેલો ક્ષાર તીક્ષુ મરડામાં ધણેજ અસર-
કારક છે.

મુશીકાબાદના સરજન એસ. એમ. સીરકોરે જણાવે
છે કે:—મરડાના માટે આ દવા ધણેજ ઉપયોગી છે અને તે વિષે
મારી ખાત્રી છે. એની છાલનો ક્વાથ એકલો અથવા તો આઈપી-
કાકની સાથે હું વાપરું છું અને તેનું પરીણામ હમેશાં સતોષકા-
રક નીવડયું છે. તીવ્ર મરડામાં ખાસ કરીને પ્રથમ આઈપીકાક
આપ્યા પછી આના વધારે ગુણુ થતો માણુમ પડે છે, અને તે ધ-
ર્મદા દવાખાનામાં અતિશય વપરાય છે.

આ બંધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે જાડા અને મર-
ડાના દરદ માટે તે એક રામચાણુ ઉપાય છે, અને દેશી વેંઘોમાં
તેની અનેક બતાવટો વપરાય છે, જેમાંની વધારે અનુભવિક નીચે
મુજબ છે.

કુદજ દવાથ—ચાર તોલા કડાછાલને ૬૪ તોલા પાણી સાથે
ઉકાળતાં ચારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી
શેષ તેમાં જો વાલ સુંદનું ચૂર્ણ અથવા વા તોલો અર્ધ વિપકું

શૂર્ષ નાંમીને રક્તાતિસાર એટલે લોહી પડતો જાડો, લોહી દુઝતા અર્થ તેમજ દરેક જાતના અતિસારમાં આપવામાં આવે છે. માત્રા બેથી આઠ તોલા. “ ૧૦૬ ”

કુડાપાક ગુટીકા—તાજી દડાઝાલ ચારસો તોલા લેઇત તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં બપોરે ૧૨૮ તોલા પાણી આડી રહે ત્યારે ઉતાની ગળી લેઇ તેમાં કાળી પાદ, મોચરસ, ધાવડીનાં કુત્ર, મોચ, અતિવપતી કળી, રસામણીનાં મૂળ અને કાચાં બીલાંનો ગર્ભ એ દરેક ચીજને ચાર, ચાર તોલા લેઇ તેઓનું શૂર્ષ કરી ઉમેરવું. બાદ ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી પકવનાં બપોરે શીરા જેવું ઘન થઇ જાય ત્યારે નીચે ઉતાની તેની ખાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી-માત્રા ૧૦ થી એક તોલો. ઉપોગ—લોહી પડતા અર્થ, દરેક જાતનાં જાડો, મરો, પાંડુ, સંઘ્રહણી, સોજા અને કમળા ઉપર થાય છે, અને તે રોગ અને દોષની અનુકુળતા જોઇને મધ, છાશ, પાણી કે દુધ સાથે આપવામાં આવે છે.

જાડા, કિંવા મરડાનું દરદ અમે તેલું જીવું અથવા તેા સફેદ આમ, તાવ, કિંવા પર્યુક્ત રોચ તેના ઉપર આ ઓષધ અમૌલિક છે અને એક નાના બાળકથી માંડીને છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પરોચેલા દરદીઓને પણ તે એક સરખી રીતે માફક આવે છે. વળી સંઘ્રહણીનું દરદ નવું હોય કિંવા શૂર્ષ ઘટને પેટ કુત્રવું, મ્હોં આવવું, ખાંતી, કષ, લોહી પડવું, આમ પડવું, સોજા આવવા, આમણ બહાર નીકળવી, પેટ મોટું થવું, નજાખિતવાયુ, અર્થ વિગેરે અનેક વિકારયુક્ત થયું હોય તેના ઉપર પણ આ ઓષધ આબાદ કામ કરે છે, બાળકોને આપેલું અન્ન પાચન ન થતાં જે

બું ને તેવુંજ યોડીવારે નીકળી જતું હોય તો દહીંના પાણી સાથે આપરાથી આરામ થાય છે; અને એ રીતે વિધિવિધ પ્રકારના ઝાઝાઓના દરદમાં તે એક સરખી અસર કરતું હોવાથી નિશ્ચયપણે એમ કહી શકાય છે કે તમામ જાતનાં અતિસારનાં દરદો માટે તે એક ઉત્તમ ઔષધ છે.

કાલાંગાની કુવાશુ—ઈંદ્રજવ, પગોળીનાં પાંદડાં અને કદુ એ ચીજો નરમા બાને લઈ ખાંડી ખોખરી કરી તેમાંથી ચાર તોલા લઈ ચોસક તેલા પાણી સાથે ઉકાળવાં આડ તોલા પાણી ખાકી રહે ત્યાર પેટારી માળી લઈ સવાર, સાંજ આપરાથી દરરોજ આવ-તો ટાડીઓ તેમજ ફરી ફરીને ઉથલા મારતો તાવ દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તાવનો વેગ નરમ પડ્યા પછી આ ઉકાળો આણુ સપરાથી જલદી શક્તિ આવે છે અને શરીરમાં રહેલો ઝીંજો તાવ દૂર થાય છે.

કમળ.

સં પદ્મ, પંકજ. હિં. કમલ. મ. કમલ. ફા. નીલુરુર ઇં.

Lotus- લા. Nelumbium Speciosum.

વિ. રસુ—કમળનાં પુષ્પો શિવપૂજનમાં કામ આવતા હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. એની ધોળા પુલ્કની, લાલ પુલ્કની અને આસખાની પુલ્કની એમ અનેક જાતો થાય છે. એનાં પીત્તને કમળ કાકડી કહે છે. અને તે વ્યાપારની પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે પણી કમળની એક એવી જાત થાય છે કે જેનાં પુષ્પો રાત્રિના સમયે ઉઘડે છે અને રાત્રે ધોળાં હોઈ લાલ પુલ્કો કરતાં ન્હાનાં હોય છે. આ જા-

તને સંસ્કૃતમાં કુમુદિની કહે છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પોયશ્ચીના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—કમળનો ગુણુ શીતળ અને પ્રાહી છે અને તેથી કમળના તાંતણા કમળ ઠાકડી, પાંદડાં એ બધું એ ગુણુના માટેજ વપરાય છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દાહ થતો હોય ત્યારે તેને ઉપર આ ચીજે વાટીને ઝોપડાય છે તેમજ પીવાને માટે પણ અપાય છે. કમળના યોગથી એક પ્રકારનું ધૂત બનાવવામાં આવે છે કે જે ઉત્પન્નાદિ ધૂતના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. આ ધૂતના ઉપયોગથી અર્થના દરદને લીધે થતો રક્તઆવ્ર, અત્યાર્તવ તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. જે સ્ત્રીને વખતેજ વખત ઠસુવાવડ થતી હોય તેવી સ્ત્રીને જે ગર્ભપાતનાં લક્ષણો શરૂ થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગે કે તરતજ આ ધૂત આપવામાં આવે છે તો તરતજ ગર્ભાશયમાંથી જનનેન્દ્રિય મારણે પડતું લોહી બંધ થઈ ગર્ભપાત થતો અટકી જાય છે. વળી આ ધૂતનો પીવામાં તેમજ શરિરે માલીશ કરવામાં ઉપયોગ કરવાથી વિદોષક તેમજ ખીજાં બળત્રાવાળાં દરદો શાંત થાય છે. આસમાની કમળ ધોળા કમળ અને રાતા કમળનાં પુલોના તાંતણા તથા જેડીમધ એ દરેક ચીજ એ, એ તોલા લેઈ તેઓને ૧૨૮ તોલા પાણી અને બનીશ તોલા ઘી સાથે ઉકાળતાં ન્યારે પાણીનો ભાગ બગી જઇને ચી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેડું તેનું નામ ઉત્પન્નાદિ ધૂત છે.

ધોળું કમળ રાતા તથા સ્થામ કમળ કરતાં વધારે ગુણુકારી છે. નાના બાળકોને ગુહમંશ એટલે અમણુ નીકળવાનું જે દરદ.

આય છે તેમાં કમળનાં ફુલો પાંદડાંને સુકાવી ચૂકી કરી સાકર સાથે આપવાથી ઘણું અજન્મ પરીણામ આવે છે. આ ઉપરાંત બહાનુ મધુ કર્તા યોગ રત્નાકર ગ્રંથનો કર્તા જણાવે છે કે:—

ષદ્વિન્યાઃક્રોમલંપત્રયઃસ્વાદેચ્છકરાન્વિનમ્ ॥

एतन्निश्चित्यनिर्दिष्टंनतस्यगुथनिर्गमः ॥

કમળનાં કોમળ પાંદડાં જે સાકર સાથે ખાય તેની આમણુ ખહાર નીકળતી નથી એ નિશ્ચય રીતે અનુભવેલું છે.

કમળનાં ફુલની પાંખડીઓને તોડતાં તેઓના નીચેથી એક જાતનો મધ જેવો રસ નીકળે છે જે પદ્મ મધુના નામે ઓળખાય છે એ મધનું અંજન કરવાથી આખનાં અનેક દરદો નાશુદ થાય છે.

કાચંડો.

સં. કુકલાસ હિં. સરહટો. ઇં. A Crab.

વિષ્ણુ—કાચંડો એ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. ધર અને ગામની આબુખાગુની વાડે ઉપર ધારું કરીને તેનું રહેઠાણ હોય છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તે આ પ્રાણીના મુખ હોય સમધિ કંઈ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તાંત્રિક ગ્રંથોમાં તેના અનેક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણના પુત્ર મેઘનાદે રચેલા “મહા માયાવી તંત્ર” નામો ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—

સ્વાત્તાવચ્ચાટકક્ષારઃક્ષારોવાક્રુકલામજઃ
સતૈલલવણોલેપઃશીઘ્રદુર્જયવૃદ્ધિનુમ્ ॥

અથવા કિંવા કાચંડાને બાળી રાખ કરી તેમાં સિંધાલુણ્ણ અને તેલ મેગની લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિનું બંધકર દરદ દેખ તે પશુ નાપુદ થાય છે.

અમારા એક મિત્રના બાળકને અંડવૃદ્ધિ એટલે અંતરગળ, સારથ્યગંઠ કે દર્તિયાના નામથી ઝોળખાય છે તે દરદ હતું. જેના માટે યુનની એટલે દક્ષીમેના, આયુર્વેદિક એટલે દેશી વદના, એને પેથિક એટલે દેશી વૈદાના તેમજ હેમીઓપેથિક પદ્ધતિના અનેક ઉપચાર કરવા છતાં પણ કંઈ ફાયદો નહિ થતાથી આખરે ઝો-પરેશન કાવવા માટે વિવિલસરજન્યનની પાસે લેઈ જવામાં આવ્યું. પરંતુ બાળકને શરીર તદન લાસ ગયેલું હતું તેથી જ્યાં સુધી તેનામાં પુરતી તકાત ન આવે ત્યાં સુધી સસ્ક્રિયાનું કામ જીન જોખમે થઈ શકશે નહિ, એવો સરજન મહેતો અભિપ્રાય આપવાથી ઝોપરેશનનો વિચાર માંડી વાળી નેગરોપેથી ડોક્ટરોની સલાહ લેવામાં આવી. આ ડોક્ટરોએ પણ જણાવ્યું કે આવું નાનું બાળક બરાબર સ્થિર રહી શકે નહિ તેમજ વળી પ્રકૃતિ ધગી અ-શક્ત છે અને દરદની રચિતિ બધી મંબીર છે જેથી અમારી પદ્ધતિ પ્રમાણેના ઉપચારો પણ અનખર ફતેહમંદ રીતે કામ કરશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે. આ રીતે આધુનિક ચિકિત્સા સામ્રાજી અધી મુખ્ય પદ્ધતિઓનું બ્યારે નિરાશાજનક પરીણામ આવ્યું ત્યારે નાસીપાસ થઈને અમે ઘેર આવ્યા. દરદીનાં સગાં સખધિઓનો વૈદકસાહ્ય

ઉપરથી તે ઉવં સમુજગો ત્રિયાસ ઉડી ગયોજ હતો, જેથી કોઈ પણ વૈષ, હાજીમ, કિંવા ડોક્ટર કમ્પાણી કરશે એવી આશાને છોડી ર્ષ જે કોઈ બતાવે તે દરેક ઉપાયો અજમાવવા માંડ્યા, જેમાં આ નિર્દોષ ભાજકને ફરીકીને ચાર પાંચ વખત ડામ દેવામાં પણ આવ્યા હતા છતાં આ બધા ઉપાયોથી પણ કંઈ ફાયદો થયો નહોતો. છેવટે ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિવિધી કાર્યકાંડની રાખને પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર ૨૨ દિવસના ઉપચારથીજ એ દરક સદાને માટે નાશુદ થઈ ગયું.

કુખો.

સં. કોણુપુખી, અસનક હીં. ગુમા, ગોમા, મ. કુંબા, તુંખા
અં. કકધમે. લા. *Leucas oephalotes*, મા. દડવલ.

વીવરણ—કુખાના છોડવા ચોમાસે ધણા ઉગી આવે છે અને શિયાળા પછી સુકાઈ જાય છે, તેપણુ કેટલાંક સ્થળોએ તે બારે માસ પણ રહે છે. એની બિયાઈ બા થી કોઈ કુટ જેટલી હોય છે. એમાં ઝાંઝી સાખાઓ નીકળે તે સાખાઓ બિચે વધી જશ અંદર વે છે જેથી સાખા છોડવાનો સાગ બરાવ થઈ એને દેખાવ એક મુમળ કે મુમર જેવો સુચોનિત થઈ રહે છે. છતાં કોઈ વાર એમાં સાખાઓ નહિ નીકળતાં એના છોડવા એકલકાંઠી-એ વધી જાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ ધણું ફરીને જન્માખંધ ઉગે છે. એનાં પાંદડાં એક ખીજના સામ સામે આવે છે અને તે એકઠું ત્રણ ઈંચ લાંબા, બા થા એક ઈંચ પહોળા

કેર ઉપર કાંગરીવળા તેમજ સુરાળાં હોય છે. પુલની પાંદડીએ-
દહાના ખુલાઓમાંથી નીકળેલી હોય છે. એ દરેક પાંદડીનાં આકારે
૫૦ થી ૧૫૦ ગુણાં ગુણાં સુધી સ્વેદ રંગનાં પુત્રા હોય છે. એના
આખા ઊંડા ઉપર ધણું ઠરી ધોળા કે ભુરા વાળની રૂંવાટી
હોય છે.

ચુલ્કાદોષ—

દ્રોણપુષ્પી કફાર્શોઘ્ની કમલા કૃમિશોયજિત્ ॥

અગ્નિમાંદ્ય હરાચૈવ પક્ષાઘાતસ્ય નાશિની ॥

કૃમો કદ્ અને અર્શને હરનાર તથા કમળે, કૃમિ અને સો-
જને છતનાર છે. (રાજવદલલ) .

વળા અગ્નિમાંદ્યને હરે છે એને પક્ષાઘાતનો નાશ કરે છે.

(સૈ:૬૩).

ઉપયોગ—ઓષધના કામમાં દેશી વૈદો માત્ર તેનાં પાંદડાં-
માંથી કાઢેલા રસનોજ ઉપયોગ કરે છે. એ રસની મારા બાળકો
માટે ૧ થી ૧૦ તોલે અને મેટી ઉમરનાં મનુષ્યો માટે એકથી
બે તોલા જેટલી હોય તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

વિષમજ્વર એટલે ટાઢીયા તાવમાં તેના રસમાં ૧૦ તોલો મ-
રીયાંતુ ચૂર્ણ મેળવીને અપાય છે. ખાંસીના દરદમાં મરીયાંતા બદલે
બહેડાંતુ ચૂર્ણ ઉમેરાય છે. બાળકોની ખાંસી ૧૦ તોલો રસ,
એકાદવાત્ર ટંકચુ અને યોડું એક મધ સાથે મેળવીને પાવામાં
આવે છે. સંવિવામાં એના રસમાં લીંડી પીંચરતું ચૂર્ણ ઉમેરવા-
માં આવે છે.

એ અનિશ્ચય જ્વર ચડ્યો હોય તો એના રમ કાઠીને શરીરે
 ઝોપડવાથી, અથવા તો એના છોડવાએને પાણી સાથે ઉકળીને
 તે પાણીની પ્રાથ લે ડાવવાથી પરસેવો આવી તાવ ઠીક નરમ
 પડી જાય છે. એના આખા છોડવાને ખાંડી રસ કાઠી તેમાં મરી-
 નાનો જૂદા મેળવીને કપાળમાં તેમજ મગજ ઉપર લેવ કરવાથી
 વાયુ કે દહના લાંબે અત્યંત દુઃખનું માથું પણ શાન્ત થાય છે,
 એના રસમાં હાલર, સોનાગેરૂ અને આંમળાં એ ત્રણ ચીજોને ધસીને
 તેનું આંખમાં અજન કરવાથી કમળાનું દરદ નાશુક થાય છે.

વૈધકીય દષ્ટિએ તો એના ઉપર મુજબ વિપરોગ થાય છે.
 પરંતુ જડાંબુદ્ધાએનો શોષ કરનારાએને તેના નીચે મુજબના અ-
 સુક્ય ગુણો દાઠ આયા છે.

માથુ રામપ્રસાદ શર્મા જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંને ખાંડી
 રસ કાઠી કાઠેથી ગાળી લેખ એ રસને એક તપેવામાં નાખી તેમાં
 સેટ્કુંજ પાણી કમેરી ચેત્રીશ કલાક રહેવા દેવું, પછી તે દિવસે હલા-
 વ્યા ચલાવવા તિરાય ઉપરનું બધું પાણી નીતારી નાંખતાં તપેવા-
 ના તળીએ જે સત્ત્વ રહે તે સત્ત્વને એક થાળીમાં લેખ લેવું, અને
 એક મેટા દેડામાં પાણી ભરીને સુકે ચઢાવી તેના ઉપર એ થાળી
 ગાળીને મંદ જિન મળવાવવો. જ્યારે દેગડાંમાંના પાણીની વરાળની
 અરથીથી થાળીમાંના સત્ત્વમાંથી બીનાસને બાગ પડી જાય ત્યારે
 તેને નીચે કિતની લેખ એક શીશીમાં ભરી રાખવું. આ સત્ત્વની
 આગ એક માસો એટલે લગભગ પંદર ઘડ બારની છે.

ટાઠ વાળને આવતા દરેક જાતના તાવો માટે આ સત્ત્વ એક
 આસો. કાળાં મરીયાં પચ્ચીશ અને તુળસીનાં પાંદડાં પાસ અને કર-

કચના ગોળાની મીઠા એક માસો એ બધા સાથે મેળવીને મરચા પાણી સાથે આપવાં.

કમળાના દરક ઉપર આ સત્વ મધ સાથે મેળવીને આંજુ-
અશીગુના એર ઉપર આ સત્વ પાણી સાથે ઓનાળોને દર
અડધા કલાકે આપવું.

સર્પદંશથી કાષ મનુષ્ય જેવાન થયું હોય તો આ સત્વરું
ચૂર્ણ એક કાગળની ભુંગળી મારકને નાકમાં ડુંકવું અને શુદ્ધ
આબ્યા પડી પાણીમાં ધોળીને પાવું.

“પાયોનીયર” નામનું વિખ્યાત ઇંગ્લીશ પેપર જણાવે છે કે:—

Goomee this is a purely an Indian one, I have not been able to ascertain its English equivalent.

A girl about fourteen years of age was brought to me the night in a Comatose condition, the relatives stating she had been bitten by a snake about 15 months before, I saw her and that she had six faintings fits, not having any reliable remedy at hand I obtained some leaves of the gooma plant and after extracting the juice had it blown in her nostrils, The effect was instantaneous the girl set up, as she had never been out of her sence.

To make sure that the snake was a poisonous one, I examined the foot and found 10 punctures in the skin.

I was told about this plant some years ago by an old Foker.

કુખો એ ચોખ્ખો ભારતીય છોડ છે, જેથી તેની સાથે કોઈ પણ ઇંગ્લેન્ડ વૃક્ષની વૃક્ષના કરવાને માટે હું કૃત નિશ્ચય થવાને કક્ષિતવાન નથી.

એક દિવસ રાત્રિના સમયે એક ચોદ વર્ષની છોકરીને પણી અશમ અવસ્થામાં મારી પાસે લાવવામાં આવી અને તેમ સંબંધિઓએ જણાવ્યું કે:—એને આશરે પંદર મહીનાઓ ઉપર સાપ કરડ્યો હતો. આ વાતથી તે બધી હતી એટલા સમયમાં મારા જોવામાં આવ્યું કે તે છોકરી રહી રહીને છ વખત મુર્છિત થઈ મૃત્યુ આ વખતે મારી પાસે કોઈ પણ યોગ્ય ઔષ્ધ મેળુદ નહિ હોવાથી મેં કુખાના કેટલાક પાંદડાં મસળીને તેનો રસ તેણીના નસકોરામાં રેડ્યો. આ રસની અસર એટલી બધી જલદી થઈ કે તે છોકરી તરતજ હીને ખેડી થઈ અને એ દરેક તેને હમેંશના માટે મટી મયું અર્થાત ત્યાર બાદ તેની પણ જેમુદ થઈ જ નહોતી.

જે સાપ તે છોકરીને કરડ્યો હતો તે જરી હતો કે કેમ તેની પરીક્ષા કરવાને મેં તેનો પગ તપાસ્યો તો તેની ચામડી ઉપર કેટલાંએક છિદ્રો નજરે પડ્યાં.

આ ઔષધિમાં એનો ગુણ રહેલો છે એવી વાત કેટલાંએક વર્ષો પૂર્વે મને એક કહારે કરી હતી.

ખાટખટુંબડા.

સં. અત્યમ્લપર્ણી, કંકુરા હીં. રામયના, ખટુઆ. મ. અંબ-
ટવેલ, કડમવલ્લી, લા. Witis oarnos). V. pentaphylla.

વિવરણ—ખાટખટુંબાના વેલા ધણા મેઘ યતા હોઈ તે
ચોમાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પાંદડાં બેથી ચાર
ઠંચ લાંબાં અને દોઢથી ત્રણ ઠંચ પહોળાં હોઈ ત્રેખડાની માફક
ત્રણ, ત્રણ પાન બેગાં આવેલાં હોય છે. એના કુવના મુગ્ધા શીમ
લીલા રમના અને ફળો ઝુમખાખંધ આવે છે. ફળે, પાંદડાં તથા
વેલાનો આકાર દાક્ષિને મળતો આવે છે આ વનસ્પતિનાં દરેક
અંગો ખાટા રસથી ભરેલાં હોય છે અને જો તે ખાવામાં આવે
તો મળામાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્થાનના ધણાખરા ભાગોમાં
આ વનસ્પતિ થી હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—રાજનિષંટના ક્ષાંતિે તે આ
વનસ્પતિને માત્ર તી ખી ખાટી, અગ્નિને નીપન કરન રી, ત્રિ ઉપ-
ગવનાર તથા ખરોળ, શુગ, વાયુ, ક્ષ અને એજને નાશ કરનારી
જણાવી છે. પંતુ જડી બુદીઓનો સોધ કરનારાઓને તે એ
ઉપરાંત તેમાં એક થીને અદ્યુન ગુણુ માલમ પડ્યો છે. એ ગુણુ
કાયો છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

ધન્વંતરિ નામે વિખ્યાત વૈદ્યકપતના તંત્રી ઇ. સ. ૧૯૧૬ના
ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં જણાવે છે કે:—સંવત ૧૯૫૪-૫૫ની
સાલના અરસામાં હું ગાયકવાડ સરકારના ખેસલુ કરમામાં હતો.
તે વખતે મારે લાં સંખ્યાખંધ દરદીઓ હવા લેવા અરૂ આવવા

હતા, અને હું તેમને વિનામુશ્યે ધ્વા આપતો હતો, કારણ મારે
 માફ ગુજરાન ધ્વા ઉપર કરવાનું નહોતું, મારું ગુજરાન તો વકી-
 ઘાલના ધધાવડે ઈશ્વર કૃપાથી સારી રીતે ચાલતું હતું. મારા પા-
 ઠોણમાં હરજી ભગત નામના ભાટીયા રહેતા હતા જે ધણી વધ
 હતા. દાદર ધયેલા દરદીઆને તેઓ એક ભાતનું મુળીયું ધસીને
 ચોપડવાને કહેતા જેથી આમ બળી ફેલાવા ધધ કિવા તે ભગો
 સુઝી જમ તેમને ધએલી દાદર જતી રહેતી. એક વખત મેં તેમને
 પૂછ્યું કે તમે દાદર ઉપર શાનું મુળીયું વાપરો છો ? તેમણે કહ્યું
 ચિત્રકમુળ મેં કહ્યું કે એનો બ્લીસ્ટર એટલે સામ દાહક અસર
 કરી ફેલાવા ઉત્પન્ન કરનારી ચીજ છે જેથી કોઇ વખત તેમને
 દુઃખરૂપ ધશે. પરંતુ તે વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરી નહિ. થોડા
 દિવસો બાદ એનો પ્રસંગ આવ્યો કે તેમના પોતાના મગજ દાદર
 નાકળી. પોતે દાદરની દવા તો ભણતાજ હતા, એટલે ચિત્રકમુળ
 ધસીને મળા ઉપર લગાવ્યું, આ વખતે ચોમાસાના દિવસો હતા.
 દાદરની જગ્યા સુઝી મધ તથા પાક ઉપર ચઢી અને પરીણામે
 રહોવાણના લીધે તેમાં છવડા પડ્યા હું હમેશાં તેમને એ મુળ
 વાપરવાને ના કહેતો હતો તેથી તેમને એ આટલે સુધી પીડા ધધ
 પણ તેમને મને એ હકીકત કહી નહી પરંતુ અત્યંત પીડા ધધ
 અને લોહી આવવા લાગ્યું ત્યારે મને ખપર પડી. આ જતુઓનો
 માથા કરવા મેં કારમોલીક તેજનો તપાસ કર્યો. પરંતુ ખેર લુમાં
 મળી શક્યું નહિ. કારણ સરકારી દવાખાનામાં પણ કાર્મોલીક એ.
 સીક ધધ રહ્યો હતો. અને એ રીતે તેજ ન મળી શક્યું ભારે બીજ
 સુકિત કામે લગાડી. તે યુક્તિ એ હતી કે ધોયેલું લી અને સાકર

જોગાં કરીને પાકેલા ભાવના નારામાં ન્યાં આગળથી લોહી નીકળાવું
 હતું ત્યાં આમળ મુકવાથી જીવડા તે ખારાને ઉપર આતા હતા.
 અને અમે તેઓને ચીપીઆવડે પકડી, પકડીને બહાર કાઢી નાંખતા
 હતા, આ કડકુટ ચાલતી હતી એવામાં તે રથને એક ડાહરડો
 માથે ભારી લેઇને આવ્યે, તે મંદ્રોપુર મામનો હતો અને મને
 સારી પેઠે ઓગખતો હતો, જેથી તેણે મને કહ્યું કે:-તમે જીવડા
 કાઢવા સારું આટલી બધી કડાકુટ શા માટે કરો છો ? વગર મ-
 હેનતે બધા જીવડા જીવતી સ્થિતમાં બહાર નીકળી આવે એવા
 ઉપાયો ક્યાં નથી ? મેં કહ્યું કે તેવો ઉપાય હોય તો તમે કરો. તેણે
 વનસ્પતિ લેઇ આવીને ઉપાય કરવાને કહ્યું. અમે તેને મહેનતના
 ચાર આના આપવા ડાબ્યા અને તેની ભારી પણ વેચતી લેઈ
 લીધી. જેથી થોડીવારમાં તે એક વનસ્પતિની ગાંઠ લેઇ આવ્યો.
 તેના હાથ મેં ધોવડાવ્યા અને તે ગાંઠ તેણે પથર ઉપર ધરી ચ-
 ડનની મક્કક બાડી રહેવા દે. તેનો એક લયકો ફના પેત્ર ઉપર
 મુડા તે પેલનો ફવાગળો લામ દરવાગી જગાએ આવે તેની રીતે
 નાસુર ઉપર ઉધો પાડ્યો, એટલે ફવાનો લયકો નાસુર ઉપર અને
 ૩ ઉપરની બાણુ રહ્યું. દશમાર મિનિટ પછી જ્યાં તેણે પેત્રું ફેરું
 પેત્ર ઉખાડી લીધું ત્યારે જીવડા કાઢાએનો એક લયકો પેલી ફવા
 ને વળગેલો હતો. આ જાંઠ મેં કહ્યું કે તે જાંઠ હસ્ત ચાલાકી
 કરી છે, માટે મને ફવા મુકવા દે; આમ કહી મેં તે મળી લસ્યુ
 અને તેનો લયકો પ્રથમની માફક નાસુર ઉપર મુક્યો તો તે વખતે
 પણ અનેક જીવડા કાઢાએ તરી આવ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત
 એ ફવા મુકવાથી તમામ જીવડા નીકળી ગયા અને તેવા
 દરદીને મળા ઉપર એ દિવસથી સખા વેદના થતી હતી, અને નાનિ

એ ઉંધ પણ નહોતી આવતી તેમાં આરામ જણાયો. આ ઉપર-
થી તે મુળીયું જણવાની મન ઉત્કંઠા થઈ, જેથી તે ઠાકરડાને મેં
પણું સમજાવ્યો, પણ તેણે અને તે મુળીયું બતાવવાની ના પાડી.
મેં તેને દશશેર, આરશેર ચોખા ખાવાને આપ્યા, અને કહ્યું કે તું
જાણે છે કે:-હું દવા કરી કોઈ પાસે કાંઈ લેતો નથી, તો પછી હું
લોકોને ઘેર એવા ઉપાય કરવા જાઉં તેથી તારા ધંધો જમડે એમ
નથી, પરંતુ આવા દરદીઓના ઘેર તને બોલાવવાની હું સલાહ
આપીશ જેથી તેઓ તરફથી તને ધણું ફાયદો થશે. આ પ્રમાણે
અનેક મુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેના મનનું સમાધાન કરવાની ધણી મહે-
નત કર્યા પછી તે રુજ બતાવવાનું તેણે કબુલ કર્યું, જેથી અમે
જાને તરત ગામ બહાર ગયા. તે માંઠ અને પ્રથમથીજ ઓળખાઈ
અમ હતી, તેથી મેં કહ્યું કે જે હું તને વેલો બતાવું તેજ એ છે
કે નહિ? પછી મેં તેને વેલો બતાવ્યો અને તેણે કબુલ કર્યો. એ
વેલાને બોંબમાંથી ખાદતાં તેમથી માંઠ નીકળી અને એ માંઠ તે
ઠાકરડાએ આંદલી માંઠ સાથે મળતી આવી. આ માંઠ યાત્રી હજી
તે જણના વાંચકવર્ગ ઇન્ટેન્ડર હશે, માટે જણવાવું કે તે માંઠ
ખાટખટમઠની હતી. કે જેના વેલાઓ ચોમાસ માં જા, ત્યાં પુ-
જી થાય છે. મેં પણ ત્યાર પછી એ માંઠનો ઉપયોગ કરી જ્યો
હતો અને તે પણ પ્રથમથી માફકજ અસરકારક જણાયો હતો.
પરંતુ આરે એ માંઠ સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેમાં પ્રથમના જેવો
મુજ રહેતો નથી. અન તેથી તેનો મુજ ટકાવી રાખવાને માટે કોઈ
જાતનો મસમ કે ટીકચર શોધી રાહવાને માટે હું તે મુળીયું સર
આશ્ચર્ય કૃષ્ણભાટવડેર પાસે મુંગાઈ લેઈ મથો હતો અને સર્વે

હરીકત કહી હતી, પરંતુ તેઓ સાહેબ પણ એ સંબંધી કંઈપણ જ્ઞાપ હજી સુધી કરી શક્યા નથી.

આ મુળીઆનો અમે પણ ઉપયોગ કરી ગયો છે અને ચો- માસાના દિવસોમાં ઠોરેને સહેજ ચાંદુ કે ઉઝરડો થવાથી તેમાં જે કીડા પડે છે તેને દુર કરવાને માટે પણ એવું અકસીર જણાયુ છે, કે જે આ કામ માટે શીનાઇલના બદલે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો શીનાઇલની ખરીદી માટે દરવર્ષે જે સેકડો શ. વિદેશ ખસાઇ જાય છે તેનો અવરજ અચાવ થયા વિના રહે નહિ.

ગરોળી.

સં. પલ્લી. ઇ. A Lizard.

વિવરણ—આ પ્રાણી પ્રત્યેક મનુષ્યના હાથમાં વસતું હો- વાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને ભીંત, કુંભી, કમાડ, પાટડા, વગીએ, આપે વિગેરે સ્થળોએ જાણે તે જગ્યા ઉપર ચોંટી મળું હોયને તેમ લાંબા સમય સુધી વળગીને પડી રહેતું હોવાથી ભીંત ગરોળી કે ગરોળીના નામથી પણ ઓળખાય છે. આ પ્રાણી જે શરીર ઉપર પડે તો કંઈ અશુભ બતાવે અને એમ માનીને હિન્દુ લોકોમાં દાન, પુણ્ય કરવાનો રીવાજ છે.

ઉપયોગ—વૈદક શાસ્ત્રના પ્રયોજેતા તે આ પ્રાણીને ઓ- વધ તરીકે કંઈ પણ ઉપયોગ થતો હોય એવું માલુમ પડી આવતું નથી. પરંતુ “રિસાલાહીકમત લાહેર” નામની કીતાબમાં લેહા ઓક વર્ષો પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—પતનું દરદ કે જે

વેલો અને હકીમોમાં સુરકેલીથી મઠી સકે કિંવા ન જાય મટે એવું
 મનાય છે તેને ચત્કારિક રીતે નાણુક કરવાના ઇલાજે માટે કેટલે-
 થાં એક હકીર અત્યંત પ્રખ્યાત છે, કેમકે દરદીને તે સાધ જણ
 જાતની દવા આપ્યા સિવાય માત્ર ત્રણ દિવસ ખીચડી ખવડાવીને
 જ આ દરદને નાણુક કરતો, જેથી લોકો તેને એક મદદાત્મા તરીકે
 માનતા હતા. દરદીને ત્રણ દિવસ સુધી એ ખીચડી ખવડાવવાથી
 તેના શરીરમાંથી લીલા, પીળા રંગનો અને દુર્મધ મારતો પુષ્કળ
 પરસેવો નીકળ્યાં કરતો, જેની મારફતે શરીરમાંથી સદરકું રાગને
 ઉત્પન્ન કરનારું સખળું ઝેર ઝરી જઈ દરદીને આરામ થઈ જતો.
 આ ઉપરથી તે ઉપયોગ જાણવાને અમોએ તે હકીરની અત્યંત સેવક
 હોવાથી તે પૃથુ તેણે કંઈ પણ બેદ અતાચો નાહ. પરંતુ તેની પાસે
 આવા દરદીઓ અનેક આવતા હોવાથી લાંબા સદવાસના અંતે
 યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમજવામાં આવ્યું કે:-તે એક જીવતી મરણીને
 પકડીને કપડાંની પોટલીમાં બાંધી દેતો હતો અને તે પોટલીને એક
 દેગડામાં રાખીને તેના ઉપર ખીચડી અને પાણી ભરી દેઈ ચુકે
 ચઢાવતાં જ્યારે તે મરણી મરી જતી, ત્યારે પોટલીને મુપચુપ વા-
 સણુમાંથી કાઢી લેઈ સદરકું ખીચડી દરદીને ખાવા આપતો, જેથી
 ઉપર મુજબ પરીણામ આવતું હતું.

સદરકું હકીર આ જાતી કિંવા એકાંતમાં બેસીને કરતે, જા-
 માત ખીચડી પકાવતી વખતે તેના ઉપર ઠલમ પટ્ટો પડે છે જેથી
 કાષ્ઠનો પડાણો તેના ઉપર ન પડે એટલા માટે એકાંતમાં બેસીને
 તેણે પોતાના હાથેજ તૈયાર કરી જોઈએ એવું જ્ઞાનું મળતો હતો.
 પરંતુ એક અીપધ તરીકે જાહેરાતમાં આ વિધિને પ્રચોમ કરવા

એ કામ ખરેખાન અમલકરના બધું જણાયું. જેથી અમે તેનો પ્રયોગ કરવાની ખીજી તરકીબ શોધી કાઢી.

એ તરકીબ એવા હાથી કે માટીના એક નાના વાસણમાં મણ્ડાની દાળ ભરીને તેમાં એ, ત્રણ છવતી મરેણાઓ નાખી તે વાસણનું મહેકું બંધ કરીને પંદર દિવસ રાખી મુકવ માં આવતું. જેથી તે પ્રાણીઓની દાળ, મુત્ર વિગેરેથી સદરદુ દાળ બીજાઈ જતી. એ દાળને છાંયે મુકરીને રાખી મુકવામાં આવતી અને જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે તેમાંથી બાકી થતા તોલા જેટલી દાળ ખાંડી મુકવી કરી તેનો હલવો ખનાવી દરદીને આપવાથી અજબ પરીણામ આવતું.

આર્થ, યુનાની અને એશોરિયીક એ ત્રણે વહદક શાઓએ સમભમ અસાધ્ય જેવા માનેલા વાત રકત એટલે પતના દરદ ઉપર આ ઉપાયની કેવી અસર છે તેનો અમે ધર્મના બાધના કારણથી અનુભવ નહિ લેઈ શક્યા હોવાથી આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિમાં કંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શક્યા નહોતા, પરંતુ હાલમાં એક નજીક આવેલા કુરુપરા મા ના પેરેન ત્રીકમમાઈ ભગવાનભાઈ જણાવે છે કે:—એક માણસને દરેક વર્ષ થયા પતવું દરદ થયું હતું. તેને આપની જ મદદ !! જડીબુટ્ટાના ખીજા કામમાં વલ્કુવેરી મરેણાવળે દવા ખીચીની રીતથી ખવડાવ્યાથી હાથ પમનાં આંમળાં, હાથેણી તથા નાકમાં ધાર: પી તેમાંથી જે લોહી અને પર નીકળતું હતું તે બેજ દિવસમાં જાડની માદક મટી મયું હતું. અને બધા મળી ૭ દિવસ ખીચડી ખવડાવ્યાથી બાર આની આરામ થયો હતો, ધર્મ બાધના કારણને લેઈ આ પ્રયોગ એક મુકલમાન પાસે કરા-

વવામાં આવતે હતો, હરી ઇપ્પાએ ૭ દિવસ પછી મરાગી નહીં મળી સત્વાથી પ્રયોગ બંધ રાખવો પડ્યો હતો, જેથી દરદીને સંપૂર્ણ રીતે દરદ મુક્ત કરી શકાયો નહોતો.

આ હકીકત ઉપરથી ગેળીમાં થતું દરદ સમાવવાનો ખાસ મુજબ રહેલો છે. એ વાત સાબિત થાય છે, તો પણ હજી વિશેષ અનુભવની જરૂર છે, અને તેથી જો કોઈ ચોખ્ખા અધિકારી આ બાબતમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરી પોતાને અનુભવ જણાવશે તો જન સમજની અમુલ્ય સેવા બનશે.

ગાડર ઝીપટો.

સં. નામદમની. ત્રિપાપદા. હિં. નામદમન, નામદો. મ. નામદવણી. ગુ. ગાડર ઝીપટો, ઘોલે ઝીપટો. ભરઠ. ઇ. Indian worm-wood. લા. Artimsia Indian.

વિવરણ—ગાડર ઝીપટો ચોખ્ખાને ધણેજ જોવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ, કોઈ સ્થળે તે બારે માસ પણ હોય છે. એના ઊંડવઠ એકથી ત્રણ ફીટ ઉંચા વધે છે, પરંતુ થોડાંએક વખા પછી એની શાખાના ધણું કરીને આડી અવળી મણી લાંબી વધી જાય છે અને તેને ઘાંચી વાડ કે કાંટાવાળાં ઝાંચાની ઝોથ મળે તો તેના ઉપર જ થી ૬ ફીટ ઉંચા ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને ધણું કરીને કાંટાસળીઆનાં પાનને મળતાં હોય છે. પુષ્પો કાંચ લેનાં લીલા રંગનાં અને ફળો પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે પરંતુ પાછળથી ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે. એ ફળો ઉપર ગીચેગીચ ધોળા

શુભ વામની રૂંટી અને વાંકી તીક્ષણ અણ્વીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. આ ક્રીપટો એ જેના સાવરણા થાય છે તે લાલ ક્રીપટો નહિ, પરંતુ જેના રૂળ કાંટાવાળા ગુચ્છાવર્ણા થાય છે અને જે ગાદરને ચોટી જાય છે, તથા જેનાં પાંદડાં અણ્વીકાર અને લાંબાં થાય છે તે ધોળો ક્રીપટો સમજવો.

શુભદાય—

સર્વગ્રહપ્રશમનીવિશેષવિષનાશિની

મૂત્રકૃચ્છવ્રણાભક્ષોનાશયેજ્જાલગર્દભમ્ ॥ (મા. પ્ર.)

રદગાઘાનદોષગ્રીકાંઠૃશોધનકારિણી (રા. નિ)

લુનાસર્પવિષંવાતંકફંવાન્તિકૃમીન્વ્રણમ્ ॥

શૂલંગુલ્પંરક્તદોષંજ્વરંસર્વવિષાણિચ. (નિ. ર.)

ભાવ પ્રકાર કહે છે કે તે સર્વે પ્રકારની મહા પીડાઓને શમાવનારી અને મુખ્ય ભાગે વિષનો નાશ કરનારી છે. વળી મુત્ર-કૃચ્છ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા અને ગલમર્દબ રોગનો નાશ કરે છે.

રાજનિષંદુકાર જણાવે છે કે તે ઉદરરોગ અને આદરને ઠરનારી તથા કોઠાને શુદ્ધ કરનારી છે.

નિષંદ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે કરોળીઆ અને આપતું વિષ, વાયુ, કફ, ઊલટી, કૃમી અને વલુને ઠરનારી છે. વળી તે શુભ, ધોળો, રૂધિરવિકાર તથા તેમજ સર્વે પ્રકારનાં રોગોનો નાશ કરે છે.

ઉપલોગ—એનાં મુળીઆનો ઉકાળો કરીને પીવાથી મુત્યુ-
 વું દરક દુર થઈ પેશાબ સાફ રીતે આવે છે. પાંદડાંને વાડીને
 મડમુમડ અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીજાને વાડીને
 સાકર સાથે મેળવીને કદ અને ઉત્તરસવાગાને ખવડાવાય છે.

સાપ, વીછી, કોળીઆ ત્રિરે ૬૬ પ્રકારના ઝેર ઉપર
 આના જેવી ઉત્તમ બીજી દવા નથી. એનાં મુળીયાં ના તોલાભાર
 જોડલાં લેકને મરમ પાણી સાથે ઘસીને પાવાથી તત્કાળ કેઠાની
 શુદ્ધિ થઈ ઝેરની ક્ષતિ થાય છે આ વનસ્પતિમાં દરેક જાતનાં
 એનાં નામુદ કરવા । ગુણ હોવાથીજ નરકૃત અપમાં તેને
 "વિષાપહા" ના નામથી ઓળખવામાં આવી છે, વળી તે સપ-
 ના ઝેરને ટાળનાર હોવાથી "નગરિ" "નાગદમન" "નાગદંતા"
 વિગેરે નામે આવામાં આવ્યાં છે. એનાં પાંદડાંમાં પણ તેનાજ
 ગુણ હોવાથી "નાગવત્ત્રા" પણ કહેવામાં આવી છે.

મડ, ગુમડ અને વણને મટાડવાના એના ગુણો ત્રિપે વિને-
 અન કરતાં થોડા ત્રિવસો ઉપર પુનાનાં વસત વ્યાખ્યાનોમાં નરહર
 એ પાળ સર દેશાઈ નામના લંડનથી એમ બીની માનવંતી પદો
 એળી આવેલા એક ધુરધર હાકટર સાહેબે જણાવું હતું કે—
 વિલાપતથી ધુરોપીયન વૈવ્રક શીખને આ દેશમાં આવ્યા પછી મને
 જે, જે થંકાઓ થયા લાગી તેના ત્રિવાલુ માટે પ્રથમ મેં પુનાની
 વૈવ્રકનાં આપંતરો વાંચ્યાં, અને છેવટે આયુર્વેદીય મંથોને અજયાક
 કર્યો, તે ઉપરથી મારી આત્રા થઈ કે તે વૈવ્રક વણજ ઉત્તમ છે,
 આ ઉપરથી મેં ઇંગ્રેજ વૈવ્રક ઠોડી દેન મામડી વૈદ સાઈ કર્યું
 અને હાલમાં હું દેશી ઓપવોજ વાપરું છું.

ઇંગ્લેન્ડ કામકામીયા મુનાની વૈષ્ણવ ગ્રંથો, અમેરિકન, જર્મન તથા ફ્રેન્ચ વંશક પદ્ધતિ એ બધાં એકઠાં કરવાથી જે કાર્ય શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય તે બધાની બરાબરી કરવાને આખું વૈષ્ણવને એકલો "ચન્દ્ર સહિતા" નામનો ગ્રંથજ બસ છે.

આયુર્વેદ એ જુની વિદ્યા હોવાથી સડેલી વિદ્યા છે અને યુરોપીયન વંશ દિનપ્રતિદિન આગળ વધે છે એવું યુરોપીય ડૉક્ટરો અને તેમના આ દેશના દેટલાએક દેશી ચેલાઓ ખોસે છે. આ વાતમાં ડૉક્ટરું સત્યાસત્ય છે તેનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી માત્ર થોડાં એક આયુર્વેદ છે.

એર ગરબા ઉપર સેનું ઉપયોગી થઈ પડે છે એવો શોધ કરીને ડૉક્ટરોને ગયા વર્ષેમાંજ દાય લાગ્યો, અને આ નવનિ શોધ કર્યા બદલ જે ડૉક્ટરોને બક્ષિયો પણ આપવામાં આવી, પરંતુ આપણને તો આ વાત ચરક મહર્ષિએ સેંકડો વર્ષો પહેલાંજ જણાવી દીધેલી છે.

સંસ્કૃતીના દરજ્જાં જે દહીં, પાણી, ખીલી તથા ખીજાં કૃમિજીવો આજકાલ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેજ ઓપધી હજાર વર્ષ પહેલાં પણ વપરાતાં હતાં.

કમળા ન રેગ માટે ઇંગ્લેન્ડ વંશકમાં કોઈ પણ સાન ઓપધ નથી, આ વિષયમાં મારો જ્ઞાતિ અતુલ્ય કદું ગાંધરામાં એક યુરોપીયન ગ્રહ્યને કમળો થયો જ્યો તેઓ ઓપધ માટે મારી પાસે આવ્યા, મેં તેમને ઇંગ્લેન્ડ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિક્ષર કરી આપ્યું. દર વર્ગીટે દસ, દસ રૂપીઆ શી લેખને મેં તેમની પાસેથી આશરે દોહસો રૂપીઆ શીના કલબ્યા અને આશરે દોહ મહીન

મુખી દવા આપી પરંતુ સારું થયું નહિ. આથી નિરાશ થઈને તેઓ
 એક સુરતના વૈદ્ય પાસે ગયા. તે વૈદ્યે તેમને એક વનસ્પતિનું વૃક્ષ
 મુકવા આમ્રું અને આશ્વર્જની વાત એ છે કે માત્ર એ દિવસ તે
 વૃક્ષ મુકવાથી નાકમાંથી પીળી રસી નીકળીને કચળા મટી ગયો.
 પછી તેઓ સાવજ્ય મારી પાસે આવીને બોલ્યા કે:—તમને મેં
 ૧૫૦ રૂ. આપ્યા તે ફોગટના ગયા! આ વાત મેં મુજે મોઠે કમુલ
 કરી! મુરોપીયન ડોક્ટરો મહમુમરના સોળ ઉપર ઠંડા પાણી કે
 લે:લોશનનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈવાર આ ઠંડકથી સાંભળે બેસી
 જાય છે. પરંતુ કદી જ એસે નહિ તો પોટીસ મારી, મારીને પ-
 કાળીને ફેડે છે. અથવા તો ઓપરેશન કરે છે એટલે ચપ્પુ વડે
 ચારે છે. કારણ કે ઇંગ્રેજ વૈદ્યકમાં આ સિવાય બીજા ઉપાય નથી
 કે જે સોળ ઉપર ચોપાવાથી સોળને નાશુદ કરે, પરંતુ દેશીવૈ-
 ઢ્યકમાં આવા ઉપાયો અનેક છે. એકવાર મારી પાસે “સેલ્યુલોઃઇ-
 ટીસ” દરદનો એક રોગી આવ્યો. આ દરદ શબ ક્રિયા સિવાય
 મટશે નહિ એમ મને લાગ્યું. પરંતુ દરદી નાનું બાળક હોવાથી
 તેમ કરવું કમિય તથા જ્ય ભેં લું ગણાયાથી દેશી ઓપક વાપરી
 જોવાને મં વિચાર કર્યો. જે ૧૧ સોળ ઉપર નાનકમગીના પાંદડાં
 મેં આપ્યા અને સવાર, સાંઝ કડવા લીંઝડનો થોડો, થોડો રજ
 પાવાને કહ્યું આશ્વર્જની વાત એ બની કે ચપ્પુનો ઉપયોગ કર્યા
 વિનાજ આ છે.કરો પાંચ દિવસમાં સારો થઈ ગયા. પણ આમ
 કરવાથી મેં ખસો ૩ શીના બોલા.

આવાજ બીજાં અનેક બિદાહરણો આપ્યા પછી છેવટે આ
 ડોક્ટર સાહેબ જણાવે છે કે:—ખરેખસ વિચાર કરતાં એમ જ-

જુલ્ય છે કે:- જે દેશમાં જે રોગ થયો હોય તેના ઉપર તે દેશનું
 ઔષધ સારો અણુ કરે છે, અને તેથી હિન્દુસ્થાનના લોકોને જે જે
 રોગો થાય તેઓના ઉપર હિન્દુસ્થાનમાં પેલા યનારાજ ઔષધો
 આપવાં જોઈએ. દેશી ઔષધોની વિરૂદ્ધ બોલનારા પ્રકટરોની હું
 જે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ એક વખત આયુર્વેદને
 શીખો ! તેના સંપૂર્ણ રહસ્યને વિચારો ! તેના આશ્ચર્યમય પરીણા-
 મનો અનુભવ લ્યો ! અને પત્રી નાક મરડવું હોય તો મરડજો.

ઝીપટો.

અં. ઝિઝિરીટા. હિં. બિરીયારા. મ. ઝિઝુડાં, કુતરે વાંદિરે,
 ઝિઝિરિ. લા. *Triunafolita Rotundifolia.*

વિવરણ—ઝીપટાના ઠોડવા ફેટવાએક સ્વજો આરેમાસ જોવા
 માં આવે છે, તે પણ તે ચોમાસે વિશેષ ઉગી આવે છે. તે ૧૫
 થી ૨૫ શીટ સુધી ઉંચા થાય છે. અને પણ ઝીપટીની પેઠે છેડે
 છેડે જરા લાંબી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ૧૫ થી એક કે
 ફોટ ઇંચ લાંબાં અને તે લાંબા પહોળાં પાંદડાં આંતરે આંતરે આવે
 છે. એ પાંદડાંની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેની
 સપાટીનો જરા ધોળાસ લેતો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઉપર
 તાર કૃનિના ઠાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે, તેથી પાન ઉપર
 આંબળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. એ પાંદડાં જોળાઈ લેતાં
 અને કુલ પીળાં હોય છે જે જપેર પછી ઉધડે છે. કુલ ચણવા
 ઘણાં જોવાં અથવા તો તેનાથી નાના અને ઠાંટાવાળાં હોય છે.

ગુણદોષ—માઠી, ઉપયોગ અને ઔષધ.

ઉપયોગ—કોઈ પણ ઠાણથી થયેલા જખમમાંથી લોહી
ઝેલું બંધ કરી અને રક્તી દેવામાં ગ્રીષ્ઠાને ઉપયોગ છે. પ્રા-
ચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. આજના સમયમાં રજીસ્ટ્રેશનમાં થોડાંજોને
જખરે તીર, તરવાર વિગેરે શસ્ત્રો વાગવાથી જખમ થતા ત્યારે
તેમાંથી ઝેલું લેવી બંધ કરી જલદી રૂઝ આવવાને માટે આ ઔ-
ષધિનો રસ ધારી અંદર ભરવામાં આવતો ઝેલું ઇટલાંજો
પ્રચીન અંથા વાગવાથી સમગ્રજ આવે છે. અજી પગ ખેડુત,
રમારી અને બીજા ધાસ વાહનના લોકોને ધાસના ધાંચી કિંવા
દાતરડા વડે કપાવાથી જખમ થાય છે તો તેના મ.ટ લીકર ફેરી
કે ટીકચર ફેરી જેવાં ઔષધોની શોધ ખોળ ન કરતાં ગ્રીષ્ઠાને
શોધી કઢી તેના પદ્ધતિ ચારને જખમ ઉપર મુકે છે તેથી તેમાં-
થી નીકળતું લોહી તરતજ બંધ થઈ જાય છે અને જખમ પાકવા
સિવાય રૂઝ જાય છે.

આ ઔષધિ ક્ષય શરીરની બહાનની પ્રાચુના આયો ઉપ-
રજ આવી અપર કરે છે એમ નથી, પરંતુ માંદગી અવસ્થા
ઉપર પણ તેવીજ અસરકારક છે અને તેથી દરરોજ સવાર સંજ
એનાં ના તોલા જેટલાં મુળીયાંને પાણી પ્રાયે ધૂલને તેમાં સાકર
એળતીને પીવાથી લોહીનો ઝડો, અર્શમાંથી પાતું લોહી તેમજ
ફેસામાંથી થતો નક આવ પણ તરકાળ મટી જાય છે, અને તેથી
આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારને “હેજીન” જેવી બારે કિમવની
ઔષધિ ખરીદવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઝહેર મહોરો ખતાઈ.

હિં: પ્રેક્ર અગર, કાની ઝહેર મહોરા યુ ઝહેર મહોરા અ. શાલ્વ દરમાત્ના ઈ Mineral stone, serpent stone લા. Blzoar.

વિવરણ—ઝેર મહોરા એ આરસપદાર્યુ જેવો અને પીળાશ, શીલાશ કે રતાશ પડતી ઝાંખવાળો કિંવા સાચુ । જેવા રંગવાળો પદાર્થ હોઈ યુનાની દવાઓ વેચનારા ગાંધીઆને ત્યાં મળી શકે છે. અને પાણી સાથે ધરવા પછી જેનો પસારો સફેદ રાખે છે તે ઉત્તમ અને વાપરવા લાયક ગણાય છે. ખીજે એક હલકી જાતનો ઝહેર મહોરા આવે છે જે કાળા પડના રંગનો અને કઠીણ હોય છે જેથી માત્ર બાલોપચારમાં વપરાય છે.

શુભુદોષ—યુનાની વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ જોપપતી અત્યંત પ્રસારા કરવામાં આવી છે. “કાવાદીન કમીન” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેને લાપમાં રાખવાથી તેમાંથી પસારો છુટે છે એ પરસેવો તપના દરદીને ખવડાવવાથી મને તેનો શુભુજ્વર તત્કાળ દૂર થાય છે.

રસરાજ મહોદધિ નામના ગ્રંથમાં જગાવવામાં આવ્યું છે કે—ખરા ઝેર મહોરાની ગોળખાણુ એવી છે કે લીમડાનાં પાંદડાં સાથે એને વાટવાથી લિંબડાની કડવાશ જતી રહે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અરીચ જેવી કડવી વસ્તુઓ ખાવા પછી ઝહેર મહોરો ખાવામાં આવે તો મુખમાંથી કડવાશ દૂર થઈ જાય છે.

વળી ખીજ એક ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—ઝહેર મહોરાને પાણી સાથે વાટી તેની ગોળી બનાવી ઝેરી સાપના મોદામક

રાખવામાં આવે તો તે સાપ મરી જાય છે. જે કે આ બામતનો અનુભવ લેવામાં આવી નથી, તો પણ એટલુંતો અનુભવસિદ્ધ થો-કસ છે કે—કડેર મહોરો એ એક તદ્દન નિર્ભય અને ઉત્તમ અ-સરકારક ઔષધ હોઈ તેમાં ઝેરને હરવાના, છર્ણુજ્વર, અછર્ણુ, ઉલ્લટી, અપચો, ઝાડો અને હૃદય, વધૂત, પાવનક્રિયા અને મુત્ર માર્ગનાં દર્દો દુર કરવાનો. તથા શરીરમાં બળ, વીર્ય અને ક્રાન્તિનો વધારો કરવાના અદ્ભુત ગુણો સમાવેલા છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધનું ઝેર મહોરો એવું નામ છે તે ઉ-પરથી ઝેરી છે એમ માનીને ભડકવાનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. કારણ આ ઔષધ પોતાની જાતે બિલકુલ ઝેરી ન હોતું કેવળ નિદોષ છે પરંતુ તેમાં ઝેરને હરવાના અદ્ભુત ગુણો રહેલા છે જેના લીધે જહોર મહોરો એ નામથી ઓળખામ છે. સપ, વીંછી, અરી વ વિગેરે કોઈપણ જાતનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યારે તેને પાણી સાથે ખસીને પાવાથી ઉલટી મારફતે ઝેરને દુર કરે છે, માટે જ્યાં સુધી ઉલટીઓ થઈ કરે ત્યાં સુધી વારંવાર આ ઔષધને આપ્યાં કરવું અને જ્યારે ઉલટીઓ થતી બંધ થાય ત્યારે ઝેર ન છુદ્ધ થયું સમજવું. પલ્લેમ, કાલેન્ડા, મેલેરીઆ, શીતળા વિગેરે ઝેરી હવાને લીધે ઉત્પન્ન થતા સંક્રામક રોગો ચાલતા હોય ત્યારે ઝેર મહોરો એક વાલ, ઝેરી ટોપઈ એક વાલ તથા પીપ્પા જીર્ણી વાલ એ ત્રણે ઘીળેને વાટી સુઈ કરી મુગાળ બળમાં ઘુંટી દરરોજ સવાનાના ખાવાથી તેવો એક પથ રોજ લાગુ પડી શકતો નથી. વળી કામેરાનું દરદ લાગુ પડી મથા પછી પથ જે દર એ, જે કલાકે આ દવા આપ-વામાં આવે છે તો બીજા દરકાઈ ઉપાય કરતાં વધારે જારી બ-

સર કરી શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. ઢેર મહોસને કુલ ઉપજુ નથી, તેમજ ધીત પણ નથી, પરંતુ સમથીતોષુ છે જેથી દરેક મનુષ્યની પ્રકૃતિને માફક આવે છે. તેમાં પણ બાળકોના અ-જીર્ણ, ઉલટી, અને ઝાડ અને શોષરોગમાં તે વધુ ઉપયોગી અને ખાસ અસ્તરકારક છે. બાળકોને વરાધના લીધે લીલા રંગના જે ઝાડાઓ થાય છે તે નાશુદ કરે છે. તેમજ “સુકમા” નામથી ઓળખાતો “બાળશોષ” નામનો બાળશોષ કે જેમાં બાળક હમેશાં ફીણ થતુ જાય છે તેમાં તેનો નિમિત્ત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જીલો કાયદો કરે છે.

ખરાબ હવાની અસરથી કે પરદેશનું ખાણી લાભવાની અસરથી થત દરદો જેવાં કે જીર્ણવગ, અતિસાર, સંત્રડથી, સોજ અને નયબાદને દુર કરી હૃદય, મસ્તિષક, મગજ, લીવર, પચનેન્દ્રિય વિગેરે પ્રધાન અવયવોને પુષ્ટી આપવામાં પણ તે અખદ કારક કરે છે. પરંતુ આ કાર્ય માટે દરરોજ સવાર, સાંજ ૨ થી ૪ સ્ત્રી જેટલી માત્રામાં લાંબા સમય સુધી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જે થોડા દિવસો માટે જ આ ઓપધનું સેવન કરવાનું હોય તો તેનું પ્રમણુ બાળકો માટે એકથી ત્રણ રી અને મેટી ઉમરનાં મનુષ્યો માટે ૬ થી ૧૨ સ્ત્રી જેટલું છે.

બાળોપચારમાં રતવા, ગરમીની ફાલ્ગીએ, ઢેરી સોજ વિગેરે દરદો ઉપર મુઝાગજળ, સુખડ કિવા લિખડાની આંતરકથના પસારા સાથે આ ઓપધ મેજવીને ઓપડવાથી ધલોજ સારે દરદો થાય છે. વળી આંગ, ગરમ તેલ કે જોલાજ ખીજા કાષ કારણથી ચરીરને હરકોષ ભાગ ઢાઝી કે બળી મયે હોય તેના ઉપર આપરક કિવા તલના તેલ સાથે ધસીને ઓપડવાથી આરામ થાય છે.

ત્રાંબુ.

અ. તામ્ર મ. તાંબે. લિ. તાંબા. ડા. મિસ. ઇ. Copper
સા. Cuprum

વર્ણન—ત્રાંબુ એ પ્રખ્યાત ધાતુ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેના ઉપયોગ—આ ધાતુના પત્રાની ચક્તી
ખનાવી શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવાથી કોલેરાનું દરદ લાગ
પડવાની સામે અદ્યુત રીતે બચાવ કરે છે એવું આબ્કાદ પ્રસિ-
દ્ધમાં અવ્યું છે. આ સંબંધમાં ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૦ના થાયો-
સોશીસ્ટ વોલ્યુમ પમાના ત્રીજા અંકમાં મી. ગરટેવોર્ન નામનો
વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

Metallic pills are worn to great advantage
in Iddia on diseased parts of the body. The
curative properties of those pills I have seen
verified in authentic instances when, years ago
(I believe about 1852) Cholera was devastat-
ing some parts of Europe, it was remarked at
munich (Bavaria) that among the thousands
of its victims, there was not a single copper
smith, Hence it was recommended by the medi-
cal authorities of that town to wear disks of
thin copper plate (of about $2\frac{1}{2}$ inch diameter)
on a string on the hollow of the stomach, and

they proved to be a powerful preventive of cholera. Again in 1867 cholera visited O-dessa. I and my whole Family wore these copper disks and while all round there were numerous cases of cholera and dysentery, neither of us was attacked with either. I propose that serious experiments should be made in this direction and specially in those countries which are periodically devastated by that disease, as India for instance. It is my conviction that one disk of copper on the stomach and another one of zinc on the spine opposite the former will be of still better service, the more so if both disks are joined by thin copper chain—Page. 92.

હિન્દુસ્થાનમાં શરીરના રાગી અવયવો ઉપર યંત્ર કે તારી-
જના નામે ધાતુની ચકતીઓ પહેરવામાં આવે છે અને તેથી સારો
શાયદો થતો પણ જોવામાં આવે છે. આવી ચકતીઓના રોગ સ-
માવવાના શુભો ખરા પડવાની વાત સત્તાગર રીતે અનુભવનામં
આવેલા દાખલાઓમાં મારા જોવામાં પણ આવી છે. કેટલાંએક
વર્ષો એટલે મારા ધારણ પ્રમાણે આશરે સને ૧૮૫૨માં ૦.૫.૨
પુરોપના કેટલાંએક ભાગોમાં કાકેરા ઉજડ વેરાન બનાવતો તો
ત્યારે મુનિય (આવેશ્યા) માં ખાસ લક્ષ્ય ખેત્રે એવું એ બન્યું
હતું કે એ રામના ભોમ યહ પડેલા હજારો મનુષ્યોની અંદર એક

પણ કંસારો સપડાયો નહોતો. આ ઉપરથી એ ચહેરના વૈચક-
સત્તાધિકારીઓએ ત્રાંખાના પાતળા પતરાની આશરે અઢી ઈંચ
આસની ગોળ ચકતીઓ બનાવી દોરીએ પરોવીને પેટના પોલા
આમ ઉપર પહેરવાની બલામણુ કરી હતી, અને તે બધી કોલેરાના
ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવાને મળ્યુત રીતે સફળ નીવડી હતી.
આ પછી ફરીથી વળી સને ૧૮૧૭ ની સાલમાં ઝોડેસામાં કોલેરા
દાદી નીકળ્યો ત્યારે મેં અને મારા આખા કુટુંબે આવી ત્રાંખાની
ચકતીઓ પહેરી રાખી હતી, જેનું પરિણામ એ આબુ' કે અમારી
આબુ'ખામુ સધળા રથજે કોલેરા અને મરડાના અસંખ્ય કેસો બ-
નતા હતા, છતાં અમારામાંના કોઈના પણ ઉપર આ બેમાંથી એક-
નો પણ હુમલો થયો નહોતો. આ સખધિ બીરીક અજમાયશો
કરી જોવાની હું સુચના કરું છું. અને તેમાં પણ દાખલા તરીકે હિ-
ન્દુસ્થાન જેવા દેશો કે જેઓ વારંવાર આ દરદને લધે ઉગ્ર
વેદાન બની જાય છે, ત્યાં આગળ તો આવો પ્રયે મ અજમાવી જો-
વાની ખાસ જરૂર છે. મારી એવી ખત્રી છે કે જે પેટ ઉપર એક
ત્રાંખાની ચકતી પરંસ્વામાં આવે તથા એક ખીલ જસતની ચકતી
તેની પાછળના ભાગમાં કરોડ ઉપર પહેવામાં આવે તો વિશેષ
ફાયદો મળે, અને વળી જો એ બન્ને ચકતીઓને ત્રાંખાની પાતળી
સાંકળવડે જોડવામાં આવે તો એ ફાયદામાં એથી પણ વિશેષ વ-
ધારો થાય.

આ વિદ્વાનની બલામણુ પછી આ બાબતને! લાંબો અનુભવ
લેવામાં આવ્યો છે અને તેનું સનોપકારક પરિણામ જણાયાથી
કે લમાં કેટલાંએક ડોક્ટરો બલામણુ કરે છે કે:-કોલેરાના રોગમાં

ત્રાંબાની લાંબગળ અથવા તો ગોળ પતરી કરાવી તેની બન્ને બાજુની કોરો નજીક છિદ્રો પડાવી કાંવા નાકા જડાવી તેમાં દોરીઓ પરોતી પેટના આમલા લાગ ઉપર ચામડી સાથે બરાબર રીતે સ્પર્શ કરીને રહે તેવી રીતે અઢોનિશ-દિવસ રાત્રિ પહેરી રાખવી. આ પતરીનું માપ મોટા પુરુષ માટે ૬x૪ ઇંચ, નાના પુરુષ સ્ત્રીઓ માટે ૫x૩ ઇંચ અને બાળકો માટે ૪x૨ ઇંચ રાખવું. તેમજ હાથ, સરકો, આંખો કે એવીજ બીજી કોઈ ખટાશથી માંજીને તે પતક વખતો વખત ચોખ્ખું રાખવું.

કોલેરાના જંતુઓ કુવા, તળાવ વગેરેના પાણીમાં પેંદા થાય છે, અને તે પાણી પીવા કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી આ રોગ લાગુ પડે છે, એટલા માટે પાણીમાંના કોલેરાના જંતુઓ મારી નાંખવાને આજકાલ પોટાસ પરમેંગેટ નામની દવા કુવા, તળાવો વિગેરેમાં નાંખવામાં આવે છે, પરંતુ તેનાથી અધા જંતુઓ મરી જતા નથી, અગર જે મરી જાય છે તે પણુ શરીરથી પેંદા થાય છે, અને તેથી શું અપાય કરવાથી એ પાણીમાંના જંતુઓ નાશ પામી કોલેરાનો રોગ લાગુ પડતો અટકે એ વાત વિચારવા જેવી છે.

અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટરે મુરે કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું છે કે ત્રાંબાનાં વાસણો, પતરાં કે સિકાઓ ઉપર હેરી સુક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી. ત્રાંબાના આ ખાત મુજબને લીધે મેલેરીઆ અને ટાઇફોઇડ જેવા તાવની એસમમાં તેમજ ખાસ કરીને કોલેરા કે મહામારી જેવા એવી રોગો પ્રસરતા હોય તેવી સ્થાંમાં એહામાં એહું એક દિવસ અગાઉ ત્રાંબાના વાસણમાં ખરી રાખેલું પાણી પીવાના કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી તેવા

ઝેરી રોગોનો કુપદ્ધવ લાગુ પડતો નથી એ વાત એ ડોક્ટરે કરવા શોરથી સાબિત થઈ છે.

ડોક્ટર મુરે આ શોષ હાલમાં કરી છે. અને તેને એક અ-ગત્યની તરિન શોષ માનીને આપણે વધારી લેઈએ છીએ, પરંતુ દીલ્હીની વાત છે કે ત્યાં મુગની તરીકે ફેશનમાં ફેરી પડીને આ-પણુ યાત આપણે મુમારીએ છીએ. તાં ની ધાતુ જીર મુક્ત બંતુઓ જીવી શકતા નથી, એ વાત માત્ર અત્યારે જ શોધી કાઢવામાં આવી છે અને તેથી તેનું સંધણું માન ડૉ. મુરેને જ ધરે છે એમ નથી; પરંતુ આપણા પર્યાવરણ ધર્યા સમયથી તેનું વ્યા-સ્થિત ઘન હતું, અને તેથીજ તેઓ માત્ર એક ચક્રીજ નહિ પરંતુ પશ્ચી ભરમનાં બેઠાં, આચમની, તરબાણી વિગેરે પુખ્તનાં વાસણો, પાણી પીવાનાં બોટા અને પાત્રાં, નવાં પીવાની કુંડીઓ, હાથે, પગે કે અંગે બાંધવાનાં માહળીઆં અને તારીતો આ રાધવા કરવા કે ખાવા પીવાય વાસણો પણ ત્રાંખાનાં જ રાખત હતાં. દેવકામોમાં તો તેમણે ત્રાંખાને જીવમ માન્યું હતું, પરંતુ બ્યવહારીક કાર્યોના પદ્ય ત્રાંખાનાં વાસણો સિવાય નથી શક્ય નહોતું. જ્યાં વિદેશી ઓળેના મોઢમાં પડી દીન પ્રતિદીન ત્રાંખાનો વપરાશ આપણે ઋત્નો મધો બંધ કર્યો છે કે બા-યેજ તેને તરમાં લાવીએ છીએ, અને વગી બે કલાક ભોમળેને ધરમાં સિત્રિક હોય તો તેમને માત્ર શોભા તરીકે જિટકીને પાણીબારામાં મોઢાંએ છીએ, ખાલી આપણા વપરાશને માટે તો ત્રાંખાને મહા પીવણ, જર્મન-સીમવર, ટાન, માટી ચક્રનેલા લોખંડ કે એલ્યુમીનાં ફેશનેમલ વા-સણો, લોખંડી ડોલા, લાકડાંનાં ટપો વિગેરે વધારી લાવાએ છીએ.

અને એમ કૈશનપર પાકક થવા જતાં કાલેરા, મેલેરીયામ શીવર વિ-
ચેરે ભયંકર દરદોના જાતુઓ કે જેઓ આપણા પુર્વજોને સ્વપ્ને
પણ ઊપદ્રવ કરી શકતાં નહોતા, તેઓને આપણા શરીરમાં હાજલ
થવાને ખજે, પવે જોખવાઈ કરી આવીએ છીએ.

તેલીઓકંદ.

સં. તૈલકંદ. કિં. તૈલકંદ. બં. તૈલકંદ. મ. તૈલકંદ.

વિવ-જુ—પારાની જોળી બાધનારી તથા ત્રાંબા, રૂપા, લોહા
અને સીસા તથા કલાત્ર વિગેરે ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી
નાખનારી જે ચોક્કસ દીવ્ય વન-પત્રિઓ મનાય છે તેમાંયા આ એક
છે. પરંતુ અહીંસોના કે તેની જોળખાણતું કોઈ પણ વૈલક મં-
થમાં જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.

ગુણદોષ—

લોહદ્રાવોતૈલકન્દઃકટૂણ્ણો ।

વાતાપસ્મારહારીવિષારિઃ ॥

શોફળ્નઃસ્યાદ્વન્ધકારીરસસ્ય ।

દ્રાગેવાસૌદેહસિદ્ધિવિવતે ॥ નિર્વંદુભૂષણ ॥

તેલીઓ કંદ સોનાં રૂપું વિગેરે ધાતુઓને પ્રાણી કરનાર,
લીખે, ખરમ, આ વાયુ તથા વાષ્ણના દરદને દરનાર તેમજ જેરને
નાશ કરનાર છે. વળી તે સોળને હણે છે, પારાતુ બાધન કરે છે,
અને રૂક તથા ધાતુઓની સિદ્ધિ કરે છે.

ઉપયોગ—વૈષ્ણવ શ્રદ્ધામાં જેવી રીતે આ ઔષધિની ઝોળા-ખાણુ આપવામાં આવી નથી, તેવીજ રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાની વિધિનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી.

અમારી જન્મ-નાથ તરફની યાત્રામાં એક પરમ કારણિક વૃદ્ધ માહાત્મા સાથે સમાગમ થયો હતો, તેઓની સાથે દીઝોષધિઓ સાથે વાતચિત કરતાં જ્યારે તેવીઆ કંદનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ જણાવ્યું હતું કે:-આપુ, ગીરનાર, વિંધ્યાચળ, હી-માલય વિગેરે પહાડોમાં તેલીઆ કંદની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ કષ્ટી અનુભવીક ચીજ છે. જેના હાથમાં આવે તેનું પ્રારબ્ધ ફરી જન્મ છે, અને તેથી પુરા ભાગ્યશાળી મનુષ્યનાજ હાથમાં આવે છે. મારા હાથમાં તે ઔષધી આવી નથી, પરંતુ આસ્વાવસ્થામાં હું જ્યારે ગુરૂની સાથે ફરતો હતો, ત્યારે મારા ગુરૂના હાથ આવી હતી જેથી મારા પણ જોડામાં આવી હતી. અમે ખદીનારાયણની યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતા હતા ત્યારે એક પહાડની ખાણમાં મારા ગુરૂની દ્રષ્ટિ અકસ્માત એક છોડના ઉપર પડી કે જેનાં પાંદડાં મુ-ળાનાં પાંદડાંને મળતાં પદંતુ રંગે પીળાં હતાં અને તેના ઉપર જલ્દે નેચ એ પડેલું હોયને તેવું દેખાતું હતું. આ છોડ ઉંચકમાં દોરેક હાથ અને ઘેરાવામાં લગભગ એ ફુટ હોઈ તેના ઉપર માત્ર ત્રણેક પાંદડાં હતાં. એ છોડના યડનો ઘાડો લગભગ મુડીમાં સમાય તેટલા જડો હતો. આ ઘાડાની છાલ આંખાને મળતી હતી અને છોડ ઉપર પીળા રંગનાં ફુલો આવેલાં હતાં. એ છોડના નીચેની માટી જલ્દે તેવથી બીજાઈ ગયેલી હોય ને તેવી દેખાતી હતી. સદરકુ વનરખતિને જોઈને ગુરૂ વર્ષ એકાએક ત્યાં આગળ અટક્યા અને

આશ્ચર્ય સહિત લઈને વારંવાર તેને નિહાળવા લાગ્યા. થોડી એક વાર પછી દેખ બચ્ચા, કામ હો ગયા ! એમ કહીને તેમણે પોતાની ઝોળીમાંથી દશ રૂ. કાઢી મારા હાથમાં આપ્યા અને નજીકના મામમાંથી એક કોદાળી તથા એક બકરી વેચાતી લેઈ આવવાને કહ્યું. કેટલીએક વારે જ્યારે હું તે લેઈને ત્યાં આગળ આવ્યે ત્યારે કોદાળી વડે તે છોડને ખોદતાં તેની નીચે જ્યારે એક માંક જેવું દેખાવા લાગ્યું ત્યારે તેની આગળથી એ ધણી કાળજીથી ખોદી તે માંકને ઉઘાડી કરી ખોદવાનું કામ અંત કરવામાં આવ્યું અને પણ પેલા બકરીને એક દોરડાંથી બાંધીને તે દેવડાને ખીજે છેડે ખુટાને બદલે તે છેડ સાથે કદની નજીકમાં બાંધી અમે બંને જણા નજીકના એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા. આણી તરફ બકરીએ અંતમાંથી છુટવાને જોઈ વડે ખેંચતાણુ કરવા માંડી જ્યારે કેટલીએક વારે કંઈ સાથે તે છોડ ઉખડી ગયો અને તેની સાથે તે કંઈ નીચેથી કુદવાટા મારતો એક અત્યંત ઝેરી ભયકર સાપ પણ નીકળી આવ્યો. એ સાપ એટલો બધો છંછેડાઈ ગયેલો હતો કે તે બકરી છોડને લેઈને હજી તો આવ્યે વીશ હાથ જેટલી દુર પણ પહોંચી ન હતી એટલામાં તો તેને પકડીને દશ, વીશ દંશ માર્યા, બકરી તો જોતજોતામાં પ્રાણ મુક્ત થઈ ગઈ હતી, તો પણ સાપ એટલો બધો કોચે બરાઈ ગયો હતો કે જ્યાં સુધી તે હીન વીર્ય-જ્યા સુધી તે તદન વિષ મુક્ત થઈ ગયો નહી ત્યાં સુધી દંશ મારતોજ રહ્યો, અને જ્યારે આમ હીન વીર્ય થઈ ગયો ત્યારે છેવટે તે બકરી ઉપર ફેંચ પછાડીને પ્રાણ મુક્ત થઈ ગયો.

આવી રીતે જ્યારે તે સર્પ મૃત્યુવશ થયો ત્યારે અમે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે કંઈને લઈ લીધો. એ કંઈનું

જાનન આશરે આરસેર જેટલું હતું અને તેને નીચોવતાં તેમાંથી લે-
ણીઆ રંગનો લાલ રસ નીકળ્યો હતો.

આ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે
પ્રકાશ કરવાની શુરૂ વર્ષની આગા નહિ હોવાથી સ્પષ્ટપણે કહી
કહી શકું તેમ નથી, જેથી માત્ર એટલું જ કહીને આપણી વાતચિત્ત
બંધ કરીશ કે તે રસથી પારાની ગોળો બધવામાં આવી હતી જેનાં
સંયોગથી ત્રાંબા, રૂપા જેવી હલકી ધાતુઓ સોનાના સ્વરૂપમાં ફરી
જાતી હતી અને આમે પરમાર્થમાં ઉપવાય કરતા હતા. વળી તે
ગોળોને અડધો કલાક દુધમાં રાખીને તે દુધ પાવાથી ગમે તેવી
નયુંસક સ્થિતિના આવી પડેલા પુરુષોને પુનઃ પુરુષપણું પ્રાપ્ત થવું
હતું. એ સિવાય વાઇ, વાયુ, કન્ધાદ, સોજા, જળોદર વિગેરે દર-
દેને નાશુદ કરાના એ ઔષધિ તા બીજા પણ જે જે અદ્ભુત
કૃષ્ણ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે અક્ષરશઃ સત્ય
કર્તા હતા.

આ મહાત્માની વાત સત્ય હોય કે નહીં અસત્ય હોય, પરંતુ
આનેજ મળતી અનેક વાતો બીજા પણ અનેક સાધુ, સંતોના
મહાદે ધણી વખત સાંભળવામાં આવી છે. તેમજ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં
પણ તેના મુદ્દોનું અર્થકારક રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,
જે ઉપરથી સમજાય છે કે આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે અને તેથી
જેના વિષે કોઈને વિશેષ માહિતિ હોય, અને તે જણાવવાને કૃપા
કરશે તે આર્થ વૈદ્યકની સાલુ સિદ્ધિમાં એક નવિન પ્રકારનું
પરીવર્તન થશે.

પપીતા.

અ. પપીતા. ઇ. Ignatius Beans. લા. Strychnon Ignati.

વીવરણ—પપીતાનાં ઝાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ શીલીપાકન ખેટમાં થાય છે; જ્યાંથી તેનાં બીયાં આ દેશમાં આવે છે અને થોડા શહેરોમાં ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે. આ બીયાંને આહાર લ'ખગોળ કિંવા ભાલાના આકારને મળતો હોય છે, અને સાધારણ રીતે એક ઈંચ અથવા તે તેથી ઓછી વધતી લ'ખાઈ હોય છે, ઓપક તરીકે આ બીયાંનેજ આ દેશમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પપીતાનાં બીયાંમાં પણ જેર કોચલાંની મારકળ સ્ટ્રીકન્યા અને હુસાકન નાગનાં તત્ત્વ જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહેલાં છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ટ્રીકન્યા અને બા ટકા જેટલો હુસાકન હોય છે. આ સિવાય વળી તેમાં લોગેનીન નામનું પણ તત્ત્વ રહેલું છે એમ મનાય છે. એક ભાગ આ બીયાં અને દશ ભાગ રેકીપાઈડ સ્પીટ્ટ સાથે મેગરિને બર્ક તૈયાર કરવામાં આવે છે. જે ટીકચર ઇન્નાસીયાના નામથી ઝોળખાય છે, જે ૫ ગ્રેજી દવાઓ રાખનારાઓના ત્યાં વેચાય છે, અને ત્રણથી વીસ ટીપતી માત્રામાં વાતકારક પૌષ્ટિક તરીકે તેમજ કાબેરાના દરદમાં વપરાય છે. બીયાંને ખ.ડીને કરવામાં આવેલા ચુર્ણની માત્રા ૧ થી ૫ ગ્રેન સુધીની છે, અને આખો દિવસ રાત્રી અને વીસ એવથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવતી નથી.

આજકાલ ચાલતા પ્લેમ એટલે મરડીના દરદમાં આ ઔષધ આસીર મુલદાથી માલુમ પડ્યું છે. પ્લેમના દરદ ઉપર તેનો પહેલ વહેલો ઉપયોગ હોમ્યોપેથીક ડૉક્ટરો તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ હાલમાં ધણાખરા વેદો, હકીમો અને એલોપેથીક ડૉક્ટરો પણ તેને વાપરવા લાગ્યા છે. સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં 'કોન્સ્ટેન્ટીનોપલની આશુબાણુના મુલકમાં પ્લેમનો ઉપદ્રવ ધણી સખત રીતે ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે પેરા ગામની પ્લેમ હોસ્પિટાલમાં આવેલા ગરીબ દરદીઓ કે જેઓ કેવળ પોતાના નસીબ ઉપર આધાર રાખીને પડ્યા હતા, તેમના ઉપર આ દવા ડૉક્ટર હોનીન ખજરે મહત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેમના ધણા દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરહુ ડૉક્ટરને મોટું ધનામ મળ્યું હતું. વળી આ ડૉક્ટર સહેબને કે જેઓ હોમ્યોપેથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિના મૂળ શોધક વિશ્વવિખ્યાત ડૉક્ટર હેનીમાનના શિષ્ય હતા તેમને પોતાનેજ લાહોર જતાં પાલીમાં પ્લેમનો રોમ લાગુ પડ્યો હતો, જેથી તે વખતે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી જોતાં પરસેના આવી તાવ ઉતરી ગયો હતો, અને વળી બહારની આશુએ કોઈ પણ ઔષધ ચોપડયા સવાય પણ ઝાંઝ અને તેનો ફુખાવો તથા સોજો નાપુદ થઈ સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

આ રીતે આ ઔષધમાં પ્લેમ વિષ વિનાશક ગુણ માલુમ પડવાથી તેન હોમ્યોપેથીક ચિકિત્સા ક્ષાત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું અને દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રચાર થતો ચાલ્યો.

આ ઉપરાંત વળી હોમ્યોપેથીક રીત પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા આધુનિક સમયના બંગાળના પ્રખ્યાત ડૉક્ટર સરદાર મહે-

ન્દ્રલાલ સી આપ. ઈ. એ હાલમાં ચાલતી મરડી ઉપર આ ઔષધની બહોળી અભ્યાસ કરીને જણાવ્યું કે:-આ દવા પ્લેમનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુક કરવાનો પણ અક્સીર ગુણ ધરાવે છે. ચાલુ મરડીના સમયમાં જે મણે એનાં ખીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યા હતાં તેમાંના એકને પણ મરડી લાગુ પડી નહોતી.

આ અભિપ્રાય પ્રગટ થયા પછી ધણાખંના વેદો, તેમજ ડોક્ટરો પુબ્કળ છુટથી પ્લેમના દરદમાં આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો પણ તેના ખીયાને સારીને હાથે કિંવા ગળે બાંધી રાખે છે. વળી આ ખીજના દુકામો કરીને ઘરમાં પૂજા ગોખલા, તાનાં વિગેરે સ્થળોએ પણ રાખી મુકવામાં આવે છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે તેમ દરવાથી ઘરમાંથી પ્લેમના જતુઓનો નાશ થાય છે.

આ ઔષધનો અમારી તરફથી પણ પ્લેમના પુબ્કળ દરદીએ ઉપર અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્લેમનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુક કરવાના કામમાં અસરદારક માલમ પડી છે, તે પણ પ્લેમનું દરદ લાગુ પડ્યાને ધણી સમય વડી ગયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેના દરતાં દરદની શરૂઆત થતાની સાથેજ જે તે આપવામાં આવે છે તે ચોવીસ કલાકની અંદર તાવને તેમજ સાંધાગોમાં થતા દુઃખાવાને તદન નરમ પાડી નાંખવાનો અદ્ભુત અત્કાર બતાવી શકે છે. અમારા તરફથી આ ઔષધ ચૂર્ણના સ્વરૂપમાં દર જે, જે કલાકે એક ઘઉંનારના પ્રમાણમાં લેઈ પાણી સથે આપવામાં આવતું

હતું અને તેથી પ્લેગનું દરદ સાચુ પડવાનાં ચિન્હો જણાવાને લાગ્યાથી વધારે વખત ન વહી ગયો હોય તો એકજ દિવસમાં દરદનું જોર તરમ પડવાનાં ચિન્હો દ્રષ્ટિએ આગતાં હતાં. વળી પ્લેગનું દરદ સાચુ પડતું અટકાવવાને માટે જેને જેને દરદોજ સવાર, સાંજ મેથી ત્રણ ઘડિંબાર જેટલું એ ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું હતું, માટે પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તે સમયમ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવા તેમજ વિશેષ માહિતિ માટે અના તરફથી પ્રમદ લખેલું “ પ્લેગ અથવા મરડી અને તેનાં કારણો, દર્શને તથા અનુભવ સિદ્ધ કરાયો ” એ નામનું પુસ્તક વાંચવા લલામણુ કરી આ વિષય પુરા કરીએ છીએ.

પાણી.

સં. જલ. વારિ. હિં. જલ, પાની, મ. પાણી, બં. જલ ક્ષા. આમ તે ની ર હ Water Lat. Aquae.

પ્રાણીમાત્રને થનારાં અત્યંત ભયંકરમાં ભયંકર દરદોને નાણુક કરનારાં જે અદ્ભુત ઔષધો કદરતે પોતાના બહારનાં અપૂર રીતે સંચિત કરી ગાંધેલાં છે, તેઓમાં પાણી એ એક મુખ્ય છે. પાણી એ પ્રાણીઓના પ્રાણુ સ્વરૂપ છે, અન્ન સિવાય પ્રાણીઓ પશુ સમય સુધી જીવન ધારણુ કરી શકે છે, પરંતુ જગ નિત્ય યોગાજ સમયમાં પ્રાણુ ત્યાગ થઈ જાય છે, કેમકે જગની તૃપાને લીધે યોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ યોગને લીધે પ્રાણુનો નાશ થાય છે.

જેથી જીવન રક્ષણ માટે કોઈપણ અવસ્થામાં જાનનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી.

માત્ર જીવન રક્ષણના માટેજ પાણી ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ બાધિ ચિકિત્સામાં પણ તેવુંજ ઉપયોગી છે જેન કટખંચેક ઔષધો અવડારીને કિંચ બહારથી લગાડીને બાધિઓને મટાડી શકાય છે. તેવીજ રીતે ઔષધો સિવાય માત્ર પાણીવડે પણ સ્વપ્નાં દરદો દુર કરી શકાય છે. આ વાત આજકાલની કિંવા મપાલક નથી, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં જાણીતી છે અને તેથી વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિસ્તૃત રીતે વિવેચન કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ દીલગીરીની વાત એ છે કે આજકાલ આપણને પશ્ચિમનો રંગ પાસ લાગેલો હોવાથી આપણી જાત, વાત અને રીતમત ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ કડી અપેક્ષા છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ જનાવેલી કોઈપણ વાત સ્વિકારવાને આનાકાની કરીએ છીએ પરંતુ બ્યારે પશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો આપણા શાસ્ત્રોમાં કહેલી એ વાતોને અનુભવ લેષ જાહેરમાં મુકે છે ત્યારે તેને નવિન શોધોના નામે આપણે અતિ ઉત્સાહથી વધારી લેઈએ છીએ. આવીજ રીતે પાણીકાન દરદો સારાં કરવાની વિદ્યા પણ જે કે આ દેશમાં બાગી છુટી સ્થિતિમાં ચાલી આવતી હતી, પરંતુ પશ્ચિમાત્ય પંડિતોના પ્રતાપવડે વિશેષ અજ્ઞતાળામાં આવી છે. પાણી ઉપચારમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે એ વાતની શોધ પશ્ચિમ ભૂમિમાં પહેલવહેલી સ્પીન્સીઆના વીન્સેન્ટ પ્રીક્લીટ્ઝ નામના એક ખેડૂતે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી તેમાં ઘણો સુધારો થઈ તમામ દરદો દેવજ પાણીવડેજ નાબુદ કરવાની વિશાળ પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ પદ્ધતિ

પ્રમાણે ઉપચાર કરવાના મુખ્ય બે વિભાગ છે. કેટલાએક ઉપચારકો દરેક દરદારીના સારવર માટે કેવળ શુદ્ધ પાણીનો જ ઉપયોગ કરે છે ત્યારે કેટલાએક જિ. ચારકો શુદ્ધ તેમજ કુદરતી રીતે કેટલાએક સ્થળોનાં ઝરણાંમાં કિંવા કુડોમાં રહેલાં રસાયણીક દ્વાર ત્રિશ્રિત જળનો પણ ઉપયોગ કરે છે જેઓ કેવળ શુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Water cure) વોટર ક્યુર કહે છે. અને જેઓ ખન્ને પ્રકારનાં જળોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Hydrophathy) હાઇડ્રોપેથા કહે છે. પરંતુ આ ખન્ને પદ્ધતિઓને આપણી ભાષામાં “જળ ચિકિત્સા” એવું સામાન્ય નામ આપી શકાય.

આ જળ ચિકિત્સા સાત્ર એટલું બહું વિશાળ છે કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે અહીંયાં પુરતું સ્થાનક નથી અને તેથી હવેરેચ્છા હશે તો એક સ્વતંત્ર વિશાળ અંગ રૂપે વર્ણન કરવાનું અન્ય પ્રાંત ઉપર મુક્તવતી રાખી હાલમાં માત્ર કેટલીએક અત્યંત ઉપયોગી રીતોનું જ કંઇક દિગ્દર્શન કરીશું.

આઠ ઠેરારા પાણીનો પ્રયોગ—આજકાલના પાશ્ચિમાત્મ સમર્થ વિદ્વાન રસાયણુ જ્ઞાન એએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે—પ્રાણીમાત્રનું જીવન એ પીણું કંઈ નહિ પરંતુ રસાયણીક ફેરફારોનું એકદર પરીણામ છે. એ રસાયણીક ફેરફારો અત્યંત પ્રમાણમાં શરીરમાં મરમી હોય તોજ થઈ શકે છે. જે શરીરમાં રહેતો કુદરતી મુળ મરમી ઝોઠો થાય છે તો કોઈમણુ જ્ઞાનો આધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જે બધી મરમી જતી રહે તો મૃત્યુ થાય છે. માટે જીવન જાગતી રાખવાને માટે શરીરમાં મરમી પુરે એવા પદાર્થોના સ્ત્રાવમાં વખતોવખત આવવું જોઈએ. આવા પદાર્થો જે કે અનેક

છે, પરંતુ તે બધાઓમાં પાણી એ સર્વોત્તમ સાધન છે. કેમકે દાર્દ્ર્ય
પણ્ય જાતના નુકસાનથી તે રક્ષિત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જેટલા
પ્રમાણમાં મરમી આપવાની જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાંજ તેને
વધારે એણું મરમ કરી શકાય છે. વળી પાણી જેમ શરીરમાં
જોડાતી મરમીને પુરી પાડે છે તેવીજ રીતે તેને ઠંડુ કરીને વાપ-
સ્વાથી વધારાની મરમીને દુર પણ કરી શકે છે.

શરીરમાં વધવટ થયેલી મરમીને સમાનતામાં લાવવાને અર્થ
રીતે પાણીનો ઉપયોગ કરવાની પાશ્ચિનાત્મ વિદ્યાનો આજ-
કાલ ધણા આગ્રહથી બનામણુ કરે છે એ ધણી સારી વાત છે.
તેઓની આ મહાન શોધના માટે, તેઓના આ મહાન બોધના
માટે અપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ આ વાતથી આપણ
એક અજ્ઞાન નથી. પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ
સાદો બિપચાર કે જે “આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ” એવા ના-
મથી આ દેશના કેટલાએક ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેની અસર કંઈ
જેવી તેવી નથી. અત્યંત ભયંકર રીતે માંદગીમાં આવી પડેલા મ-
નુષ્યને સખા રીતે તાવ આવતો હોય, વાયુ અત્યંત વધી મયેર
હોય, અચેતનતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, ઝાડો, બિટ્ટી વિગેરે ચતાં હોય,
શરીર ઠંડુ પડી જતું હોય કિંવા એવાંજ બીજાં જીવંતોને બેખમ
પહોંચાડે એવાં લક્ષણો જન્મતાં હોય તેવા સમયે કેશર, કરતુસી,
સ્પિરિટ એમોન્યા એરોમેટિક, હેમમર્બ, દિરણ્યમર્બ, મલતિંદુર,
કે અંદ્રોલ્ય જેવી માત્રાઓ જ્યાં કામ કરતી નથી ત્યાં આપણ અજ્ઞ
આઠ કટોરી પાણી કામ કરે છે. જે હરદનં લક્ષણો અત્યંત ભયં-
કર હોય, અર્થાત શરીર અત્યંત ઠંડુ પડી મરું હોય, બેશુદ્ધિ બહુજ

વધી મઈ હેલ્થ, કેસેરાની માફક જાડો, ઊંચડી વધી પડ્યાં હોય અને તેથી કઠાવ આ આઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગ ફૂટેહમંદ ન નીવડે તો પણ એસઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગ કરવાથી તો તરતજ દરદી હુશીઆરીમાં આવી જાય છે.

આઠ કટોરી પાણી બનાવવાની રીત એ છે કે એક માટીના વાસણમાં આઠ વાડકીઓ ભરીને પાણી રેડી પછે તેમાં મુંઠ, મરીઆં, પીંપર, તજ, લવિંગ અને વાવડીંગ એ દરેક ચીજ બે, બેઆનીબર તથા તુવસી અને ખીરી એ દરેકનાં પાંદડાં બે, બે તોલા સેઇ બે ખગ કરીને નાંખવાં. પછી આ પાણીને ચુલે મુડીને ઊકાજતાં જ્યારે એક વાડકી પાણી શેષ રહે ત્યારે ઊતારીને પાછ દેવું. આમ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી તૈયાર કરીને દરદીને પાવાથી અને તેવાં જેરી મેલેરીઆનો તાવ હોય છે તો તે પણ કટોરી જાય છે અને તેના લીધે ઘના ખીજા અથવા કપ્પરો શાન્ત પડે છે, જે લાવનો વેગ અદ્યંત હાય અને આઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગથી શાન્ત ન પડે તો પછી સોળ કટોરી, અત્રીશ કટોરી અથવા તો ચોસઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપર મુજબ માટીના વાસણમાં સોળ વાડકી, અત્રીશ વાડકી અથવા તો ચોસઠ વાડકી પાણી નાંખીને જી ળનાં જ્યારે એકજ વાડકી પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારીને પી સકાય તેવું ઠકુ પડે દરદીને પાછ દેવું તેવું જાય સોળ, અત્રીશ કે ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ છે. જેમ, જેમ વધારે વાડકીઓ પાણી ઊકાળીને તેમાંથી મ એકજ વાડકી પાણી શાખતામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે હાયહાકારક નીવડે છે. અને તેવાં ચોસઠ કટોરીનું પાણી પાવામાં આવે છે, ત્યારે છેક

અસાધ્યવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા દરદીના શરીરમાં પણ એવી ગરમી જાગૃત થાય છે કે મરણ પથારીમાંથી બેઠો થઈને એક વખત તે તે અવસ્થા ઉતાર આપે છે.

ઉપસૃક દ્રષ્ટિથી જોતાં તો આ ઉપાય ધણેજ સાદો દેખાય છે, પરંતુ અનેક વખત અજમાયશ લેતાં તો એવા ઝળઝળાક માનસમ પડ્યો છે કે જ્યાં આગળ મોટી, મોટી માત્રાઓ પણ દારૂં નથી કરતી ત્યાં આગળ તે પોતાનો વિજય ડાંકો અવસ્થા બળને છે અને વળી ગળે કિંવા છાતીમાં ગમે તેવો કદ જામ્યો હોય તેને તો તત્કાળ વિખેરી નાંખે છે. આ વાતની શક્તિ આપતાં રાજ નિષંકુ અને નિષંકુ કૃષ્ણુ નામે ઓળખાતાં કર્તાઓ પણ જણાવે છે :-

કથ્યમાનન્તુયત્તોર્યનિષ્કેનનિર્મલાકૃતમ્ ।

ભવત્યર્હાવિશિષ્ટુજ્જુષ્ણોદકમુચ્યતે ॥

उष्णोदकसदापथ्यंकाસज्वरबिबन्धनुत् ।

कफवातामोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धાનન્તુષિત્તજિત્ ।

कफघ्नं पादशेषन्तु પાનાયંલુચુદીપનમ્ ॥

ઉષ્ણવા માટે સુષ્ણે અઢાવેલા પાણીને આજ આપતાં આપતાં જ્યારે તે પાણી શીણુ વમનું અને નિર્મલ થઈને અડધા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે તે ઉષ્ણ જગ કહેવાય છે, આ ઉષ્ણજગ હમેશાં માદક આવે તેવું, તેમજ આંત્રી, તાંબ, ઝાડાનો વધકોર કદ, વાયુ અને આમ દોષને હણનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા અગ્નિને શોધનાર છે. પાણીને ઉકાળતાં એક ભાગનું બળી જાવું

ત્રણ ભાગનું શેષ રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ દરદીને આપવાથી વાણનું શમન કરે છે. અર્ધિઅર્ધ શેષ રહેલું પાણી પિત્તનો પરોજન કરે છે. અને ત્રણ ભાગનું બળી જઈ માત્ર ચોથાજ ભાગનું શેષ રહેલું પાણી કરનો નાશ કરે છે, પચવામાં હલકું છે અને અગ્નિને દીપન કરવાવાળું છે.

इच्छन्ति तु लोकाश्चक्षुःस्त्वग्दोषोपेतम् ॥

જે અનેક દોષ ભેગા હોય તો અષ્ટમાંશ શેષ રહેલું પાણી વાપરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આજકાલના શોષકો જણાવે છે કે જન્મવાના સમયથી અડધા કલાક પહેલાં જે ગરમ પાણી પીધું હોય તો તેથી જુખ સારી પેટે લાગે છે, તેવીજ રીતે જે રાત્રે અચ્છેર ગરમ પાણી પીને વરત સુઈ ગયા હોઈએ અને સવાગમાં જરા વહેંચા ઉઠીને તેટલું પાણી પીવામાં આવે તો દસ્ત સહેલાઈથી આવે છે પરંતુ આપણા શાસ્ત્રમાં તો તેના આવા ઉત્તમ ગુણો વર્ણવેલા છે.

ઉપા જલપાન વિધિ—શરીરમાં થએલા અનેક વ્યાધિએને શીઘ્ર નાશુદ કરવાને માટે જેવી રીતે ઉષ્ણ જળનું પાન કરવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વધધટ થએલા દોષોને સમાનતામાં લાવી અકૃતિને સ્વસ્થ બનાવવાને માટે ઠંડુ પાણી પણ પીવામાં વપરાય છે. આ પાણી પીવાના સમય અને વિધિ વિષે વિવેચન કરવાં નિષંકાર જણાવે છે કે:—

अनुदिते अरुणे रविर्मंडले च

पिबति तोयमनुघृतमृत्रवित् ॥

सनरोनिलपित्तकफापहम् नतरमारमतेप्रमदासह ॥

પ્રાતઃકાળમાં સ્વામંડળના ઉદય પહેલાં અરુણોદય વખતે એટલે પાછલી ચારવડી રાત્રિ બાકી હોય તે વખતે ઉડીને પેશાબ કરી આવ્યા પહેલાં પથારીમાંજ બેસીને જે મનુષ્ય રાત્રિએ ત્રાંપાના વાસણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીએ છે તે મનુષ્યના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, કફ અને પિત્ત એ ત્રણે દોષોની શાન્તિ થાય છે. અને એ ત્રીણો સાથે વિકાર કરે એટલું બળ આવે છે.

પીવાના પાણીનું માપ કેટલું હોવું જોઈએ તેના સંબંધમાં નિષ્કંટ સ્નાહકમાં જણાવેલું છે કે:—

सवितुस्त्वयकालेप्रसृतीःसलिलस्यपिबेदष्टी ॥

અરુણના ઉદય વખતે આઠ અંગલી ' એટલે ચોસઠ તોલા જળ પીએ.

પ્રથમકાર તો આ મુજબ જણાવે છે. પરંતુ હાલના મનુષ્યોની શક્તિને અનુસરીને કદાચ માછને એટલું પાણી માફક ન આવે તો એણું વધતું પીવામાં પણ કાંઈ વાંધો નથી.

પાણીનો કેવળ પીવામાંજ ઉપયોગ કરવાથી તે રોમહારક નીવડે છે એમ નથી, પરંતુ જુદી જુદી સ્થિતિના ઠંડા કિવા મરમ જળ વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવાથી અથવા તો જુદી જુદી રીતે સેક કરવાથી પણ અજળ ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. દરેક મનુષ્યોની પ્રકૃતિ બિન્ન, બિન્ન હોય છે અને તેથી ક્યારે અને કેટલા પ્રમાણમાં ઠંડું અથવા તો મરમ પાણી વાપરવું તેના

વિષેઃચોક્કસ-નિયમ સ્વીકાર્ય નહિ તો પણ સર્વ સામાન્ય વિ-
ધિ નીચે મુજબ છે.

સ્નાન પ્રયોગોના મૂખ્ય બે ભાગ છે જેમાં આખા શરીરને
લાલુ પડે તેવા પ્રયોગોને "જ્વારણ બાથ" અથવા તો સર્વ "મસ્નાન"
કહે છે અને બાકીના અન્ય અવધિને લગુ પાડવામાં આવતા સ્નાનને
"પાર્શ્વલબાથ" ના નામથી ઓળખે છે.

૧. નિંદ્રાપ્ર-સ્નાન—જો બરાબર રીતે ઉંઘ ન આવતી
હોય તો સુતાના સમયથી થોડીવાર અગાઉ બંને પગોને સાધારણ
ગરમ પાણીમાં ઓળી રાખીને માથા ઉપર ઠંડા પાણીની સારી પેં-
ધાર કરવાથી થોડીની મતી માથા તરફથી નરમ પડીને પગો તરફ
જાય છે જેથી થોડીજ વારમાં સુખમય નિંદ્રા આવી જાય છે.

શાન્તિ-લાયક સ્નાન—દરદીને એક આગમ ખુશી ઉપર
સુવાડીને તેના મગજ ઉપર એક આગણી જેવા સહિદ્ર વાસણ
મારફતે નવસૈકા ગરમ પાણીની ધારાઓ જીવેથી ધીમે ધીમે પડવા
દીધી વાય તે તેનું મગજ સારી રીતે શાન્ત થઈ આનંદિત થાય
છે. જેને અનિશ્ચય મગજમારીતું કામ કરવું પડતું હોય તેને આ
પ્રયોગ સારી રીતે માફક આવે છે અને જેમ જેમ અન્યક્ષ પડતો
જાય છે તેમ તેમ વધારે ઠંડુ પાણી પણ ખાતી શકાય છે. મગજ
ઉપર ઠંડુ પાણી ફેડવાથી જે કે પ્રથમ તો ચામડી જરા ઠંડી પડી
ચડી જાય છે પરંતુ થોડાજ સમયમાં પુરતી ગરમી આવી જાય છે
અને જેમ વધારે ઠંડુ પાણી ફેડવામાં આવે છે તેમ વધારે શાન્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે, દષ્ટિબળમાં વધારો થાય છે અને વાગોનાં મૂળ અ-
નુભવ થાય છે. આવા પાણીનો ઉપયોગ કરસે હાય ત્યારે પરતનો

સાપાટો શરીરને લાગે નહિ એટલુંજ માત્ર ધ્યાનમાં રાખવું
જોઈએ.

શક્તિ વર્ધક સ્નાન—સ્નાન કરવાનો ખરો હેતુ કંઈ માત્ર
ચામડીની બદારની સપાટીનીજ અસ્વચ્છતા દૂર કરવાનો નથી,
પરંતુ ચામડીનાં છિન્ને સ્વચ્છ અને ચપળ બનાવવાનો છે કે જેથી
અંદરના અચયવો પોતાનું કાર્ય ઝડપથી બજાવી શકે. કેટલાંએક
મનુષ્યો અત્યંત ગરમ જાગે, કેટલાંએક સમશીતોષ્ણ જાગે અને
કેટલાંએક ઠંડા પાણીનો સ્નાન કરવામાં ઉત્થેગ કરે છે. આ બ-
ધામાં ઠંડુ જગ એ અત્યંત કીમતી શક્તિ વર્ધક ઉપાય છે, કેમકે
ઠંડા પાણીએ નહાવાથી રૂધિર ચામડીની સપાટી તરફ ધસી આવે
છે જેથી તે શરીરને ખુશનુમા લાગે છે. પરંતુ તે બળવાન મનુ-
ષ્યનેજ માફક આવે છે. જેના શરીરમાં લોડીનું દરવું ધણી ધીમા-
શથી થાય છે તેને એકદમ માફક આવવું નથી. જે તમે જોઈએ
તેટલા બળવાન ન હો તમારે પ્રથમ સમશીતોષ્ણ જળથીજ
સ્નાન કરવાનું શરૂ કરવું અને પછી દરરોજ તે પાણીને સહેજ ઠંડુ
કરતા જવું. ઠંડા પાણીએ સ્નાન થયું કે તરતજ શરીરમાં આનંદ,
ઉત્સાહ અને મરમી આવતી હોય એવી લાગણી થવી જોઈએ. જે
તમને આમ થતું ન લાગે તો જે પાણી વડે તમે નહાતા હો તે
પાણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે તે કરતાં વધારે ઠંડુ છે એમ
સમજીને તેના કરતાં કંઈક મરમ પાણી વાપરવું.

ઠંડા પાણીના શયદા મેળવવા હોય તો પ્રથમ થોડા કસરત
કરી શરીરને ચપળ બનાવ્યા પછીજ સ્નાન કરવું જોઈએ, તેમજ
શરીરને બરાબર સ્વચ્છ બનાવવાને માટે વાદળી કિંચા ખડકચમ

દુવાલનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પ્રથમ શરીરને ઠંડા પાણી-થી ઘીંજવીને દુવાલ વડે કિંવા હાથ વડે ખુબ ધસપું જેથી ચા-મડી સાફ થશે, ઠંડી ધણી ઝોઢી લાગશે તેમજ શરીરમાં જલદી-થી ગરમી આવી જશે. ઠંડા પાણીએ નહાતી વેળા એક વાત એ માદ રાખવાની છે કે ગરમ પાણીએ નહાવામાં જેટલો વખત મા-ળવામાં આવે છે તેટલો વખત ઠંડા પાણીએ નહાતાં કાઢવો નહિ, પરંતુ ૩ થી પાંચ મિનિટમાંજ સ્નાન કામ પૂર્ણ કરી લેવું.

ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવામાં જો કે અત્યંત ઉત્તમ ગુણો સમાએલા છે તો પણ જ્યારે તમને ઠંડી જેવું લાગતું હોય ત્યારે કદી પણ ઠંડા પાણીએ નહાવું નહિ.

આ સિવાય વળી જુદી જુદી જાતના દરદોની શાન્ત માટે જુદી જુદી સ્થિતિના પાણી વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવામાં આવે છે જેઓમાં મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

શીતળ જળ પ્રયોગ—બાંગ કે દારૂ જેવા માદક પદાર્થોની નિશા ઉતરવાને માટે આ સ્નાન કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે એક મોટા ટપની અંદર શીતળ પાણી ભરવામાં આવે છે અને તેની અંદર દરદીને ગમવામાં આવે છે જેથી માદક ઘીંજવી ઝેરી અસર મમજ ઉપરથી ઝોઢી થઈને શુદ્ધિ આવી જાય છે. કોઈ પણ જાતના દરદ સિવાયનો સાધારણ મનુષ્ય પણ દરદોજ જે સવારમાં ફાટી વખતે શરીર ગરમ હોય ત્યારે કિંવા કસરત કર્યા પછી આ સ્નાનના લાભ લેતો તેના શરીરમાં ધણી સ્ફુર્તિ તેમજ શક્તિ આવે છે. તો પણ નમળા સ્ક્રાશ્મવાળાએ અથવા તો જેને

આદક આવતું ન હોય તેવાં મનુષ્યોએ આ સ્નાનનો એકદમ અ-
ભ્યાસ પાડવો નહિ.

ઉચ્ચજાળ સ્નાન પ્રયોગ—આ સ્નાન વખતે દરદીનો માથા
સિવાયનો બધો ભાગ ગરમ પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને
માથા ઉપર ઠંડા પાણીનો ભીનો ટુવાલ મૂકી રાખવામાં આવે છે.
દરદીને પાંચ, દસ મિનિટથી વધારે સમય સુધી પાણીમાં બેસાડ-
વામાં આવતો નથી અને બહાર કાઢ્યા પછી તરતજ ગરમ કામળો
વીંટી લેવામાં આવે છે. અથવા જો જરૂર હોય તો દરદીને સુવાડી
દેવામાં આવે છે.

આ પ્રયોગથી જ્વાન તંતુઓ શાંત થાય છે, રક્તાશયતી ગતિ
નિયમિત થાય છે, પરસેવો આવે છે અને રૂધિરાભિસરણુ એક
સરખું ચાલે છે, પેટના કોષ્ટ પશુ અવયવ કે મસ્તક તરફ વધારે
પ્રમાણમાં લોહી જવું અટકે છે અને ચામડી તરફ ખેંચાય છે. વર્ણ
સાધારણ મંદ તાવ, આંધળી, ઉધરસ, પ્રમેહ અને ઝોરીના વ્યા-
ધિમાં પશુ આ સ્નાન ફાયદાકારક છે.

આખું સ્નાન—આ સ્નાન માટે દરદીને માત્ર એક લંગોટી
કે ચઢી પહેરાવીને પુરસી ઉપર બેસાડવો અને આમુખાણુ એક
બાબળો વીંટા લેવો, તે એવી રીતે કે તેનું ગળું તથા માથું બહાર
રહે અને તેનો નીચેનો છેડો છેક જમીન સુધી પહોંચે તથા વરા-
ળ કોષ્ટ જગ્યાએથી બહાર જવા પામે નહિ. પછી દરદીને માથે ભીનો
રમાલ મુકવો અને તે પુરસીની નીચે આશરે આઠ કે દશશેર ગરમ
પાણી ભર્યું હોય તેવું તપેલું કે ડોલ મુકવી, પછી તેની અંદર
એક આખી ઇંટ ઘથીજ મરમ કરીને તે ભીના પાણીની અંદર

ધીમેથી મુઠા દેવી, કે જ્યેથી તેના છાંટા દરદીને ઉડે નહિ, પાણીમાં
 ઘટ મુક્યા પછી તરતજ કાંબળો ચારે બાજુથી બરાબર દબાવી
 રાખવો એટલે બધી વરાળ દરદીને સ્પર્શ કરસે અને પરસેવો આ-
 વવા લાગશે. આ વખતે વધારે પરસેવો લાવવા માટે દરદીને થોડું
 એક પાણી પીવાને પણ અપાય છે. આ પ્રમાણે આડથી પંદર
 મિનિટ સુધી દરદીને વરાળ અપાય છે. વરાળની ગરમી શરૂઆતમાં
 ઓછી હોય તેમ વધારે સારું, ગરમી બહુ લાગે તો ધામળો જરા
 ઢાંચો કરવો એટલે અંદરનો બાજુ બહારની હવા દાખત્ર થશે અને
 ગરમી ઓછી થશે. આ પ્રયોગમાંથી દરદીને મુક્ત કરીને તરતજ
 તેના શરીરના ફરતું બીનું લુગડું અથવા મોટા બીનો રમાલ વીંટી
 લેવો, અગર ટપમાં થોડું એક સમશીતોણુ પાણી ભરીને તેમાં
 ખેસાડીને નવડાવવો.

શિયાળામાં શરદી લાગી હોય, બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય
 શરીરને બહુ ઘાક લાગ્યો હોય, સંધિવાની અસર હોય, સુન્ધિવાની
 અસર હોય, પક્ષ્વાત જણાતો હોય કિંવા જ્યોદર હોય ત્યારે
 આ પ્રયોગ બહુ હિલકર છે.

ઉષ્ણવાયુ સ્નાન--આ પ્રયોગ પણ બાબ્બસ્નાનના જેવોજ
 છે. પરંતુ તેમાં ફરક માત્ર એટલોજ છે કે વરાળના બદલે હવા
 વપરાય છે. હવા ગરમ કરવા માટે ખુરમોની નીચે પાણીના વાસ-
 ણુની જગ્યાએ બળતો દીવો, થોડી ગરમી આપે તેવી રીતે ચલાવેલો
 પ્રાક્રમસ ચૂનો, સ્પિરિટ લેમ્પ કે ગ્યાસ લેમ્પ વપરાય છે. દરદીને
 બાબ્બ સ્નાનની રીતે ખેસાડવામાં આવે છે અને માથે ઠંડા પાણી-
 ઝું કપડું મુકવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ વખતે કેટલીએકવાર દર-

દીના પમ મરમ પાણીમાં મૂકાવી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના લીધે સારી રીતે પરસેવો છુટે છે. જેઓના શરીરમાં મેદ વપારે હોય છે તેઓને આ પ્રયોગ એટલો જલ્દી અનુકૂળ આવે છે કે જે દર ત્રીજે દિવસે આ પ્રયોગ શરીર દીને કરવામાં આવે તો શરીરમાંથી મેદ તદ્દન ઓછો થઈ જાય છે, વળી સંધિવા, દમ્બ, ખાંસી વિગેરે દરદોમાં પણ આ પ્રયોગ ફાળદાકારક છે.

બાષ્પ સ્નાન દ્વિતિય વિધિ—એક વિશાળ ઓરડો કે જ્યાં ખેસવાને માટે પથરની એક યજ્ઞેત્રી હોય છે અથવા તો ખેસવાને માટે કાંઈ ખીણ ગોઠવણ કરેલી હોય છે તેના ઉપર દરદીને માત્ર કેટલુંક ઉપર એક ટુંકું કપડું પરેરેલું રખાવીને ખેસાડવામાં આવે છે અને પછી એક મોટો પથરા કે જેને વપારીને લાગવોજ કરી રાખ્યો હોય છે અને જે ફાટે નહિ એવી જાતનો હોય છે તેને લાગીને એ રડાની વચમાં મુગી તેના ઉપર પાણી રેડવામાં આવે છે અથવા તો પોતાની મેજ પાણી પડે એવી પ્રવચી ગોઠવણ કરી રાખેલી હોય છે તેના લીધે પાણી પડવા લાગે છે, જેથી પથરમાંથી પુષ્કળ મરમ વરાળ છુટે છે, અને તેથી દરદીને બાષ્પ સ્નાનના જેવેજ લાભ મળી અતિશય દંડીને લીધે થયેલાં શ્વાસ ખાંસી, સળેપમ, સંધિવા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

જલદર્પ પટ સ્નાન—આ સ્નાન વિધિ રીતે કસવવામાં આવે છે. તો પણ નીચેની વિધિઓ મુખ્ય છે.

અતિ કુબ્જ જળમાં ઉત્તના ધાતળા કે ખનાતના મેંટા કકડાને ઓળીને નીચેની કાઢતો, અને તેમાંથી વરાળ નીકળતી હોય છે વખતે તેને દરદીના શરીર દરવે વીંટી લેવે અને પછી તેના

ઉપર એક, કે વધારે કોરા ધાખળા કે ગરમ કપડાં લપેટી લેવાં અને પછી અડધા કલાક સુધી સુતારી રાખી તે બધાં કપડાં દૂર કરવાં. આ સમયે દરદીને પવન લાગવા દેવો નહિ અને ખીળાં કોરાં કપડાંથી તેનું શરીર લુછીને સાધ કરવું. તાવ આવ્યાને થણે સમય થયા છતાં પણ તે ન ઉતરતો હોય ત્યારે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમજ ત્રિદોષ જેવા વ્યાધિઓને લીધે થતાં ફેફસાના વરમમાં પણ હિતકર છે.

આ પ્રયોગ કરવામાં ગરમ ધાખળો લપેટતી વખતે બન્ને હાથને બહાર રાખવા જોઈએ, પણ પાછળથી ખીળાં કપડાં વીંટાળતી વખતે તો તેઓને શરીરની નજીક લેઈ જઈ તે કપડાંની અંદરજ રાખવાં જોઈએ.

જેની રીતે ઉચ્ચ ધાખળાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સણુના કપડાને ઠંડા પાણીમાં ઘોળાને ખુબ નીચેથી કાઢવામાં આવે છે કે જેથી તે માત્ર સડેજ બીનું લાગે. આ કપડાને એક રબ્ર ઉપર અમર તો બાકા કામળા ઉપર પાથરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર દરદીને સૂતાડવામાં આવે છે; બાક તેના હાથ બહાર રહે તેમ ઉંચા કરીને સણુના કપડાને આણુઆણુને બામ દરદીના શરીર ઉપર લપેટવામાં આવે છે. અને પછી એક બડી રબ્ર કે ગોદડું તેને ઓઢાડવામાં આવે છે જેથી અંદર ગરમી ઉત્પન્ન થઈ પરસેવો આવવા માટે છે. અડધા કલાક પછી આ બધું દૂર કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કરતી વખતે લોહીનો જોશ મગજ ઉપર ન ચડી જાય એટલા માટે માથા ઉપર ઠંડા પાણીમાં જોળેલો શમાક મુકવામાં આવે છે. બ્યારે દરદીને એટલો બધો

સખત વાજ ચડ્યો હોય કે તેના શરીરે અત્યંત દાહ બળતો હોય અને કંઈ પણ ઓટેલું ખમી ન શકાતું હોય ત્યારે આ પ્રયોગ અત્યંત હિતકારક છે.

તાવ જેવાં સાર્વદેહિક દરદોને માટે જેવી રીતે આખા શરીરે બીનું કપડું લપેટવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શરીરના અમુક અવયવના દરદ માટે માત્ર તે અવયવ ઉપર પણ આ વિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ખાસ અવયવની ચિકિત્સા માટે બીંના કપડાનાં બે, ત્રણ પડ કરીને સુકાવ છે અથવા તેા ઉપરા ઉપરી વીંટાય છે અને તેના ઉપર તેલમાં ઓળેલું રેશમી કપડું જેવી રીતે સજ્જડ લપેટવામાં આવે છે કે તેની અંદરનો પવન કિંવા વરાળ બહાર નીકળી શકે નહિ. આ પ્રયોગ ઘણું કરીને રાત્રે કરવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે અવયવોની હીલચાલ થોડી થાય છે જેથી ઠંડાં પાટો ખસી જવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. આ પ્રમાણે બાંધેલા પાટો આખી રાત્રિ રહેવા દેઈ સવારે દુર કરવામાં આવે છે. કેઈ કેઈ પ્રસંગે રેશમી કપડા ઉપર ફલાટીન કે એવુંજ બીનું બનતું કપડું પણ વીંટવામાં આવે છે.

જો પેટ ઉપર આવેા પાટો બાંધીને રાત્રે દરદીને સુવાડી રાખવામાં આવે છે તો તેથી ટાઇફોઇડના તાવમાં સારો ફાયદો થાય છે. વળી બધકોશના દરદી માટે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કર્યાથી દસ્ત સાફ આવે છે, ધાતુશ્રાવના દરદીએને સ્વપ્નાવસ્થામાં ચત્તે ધાતુપાત અટકે છે. તેમજ ગર્ભશય અને અંડાશયના દરદીએને પણ તેનાથી અચૂલ્લ ફાયદો થાય છે.

જળાની આબુખાચુ આવે પાટો અંધવાથી એગીયાના વરમ, જળાના સોજા વિગેરે દુર થાય છે. છાતી ઉપર ખાંધવાથી ફેફસાના વરમવાળાં દરદો દુર થાય છે, વળી કોષ્ટ પણ કારણથી પડેલાં પાંદાં, ચારવાળાં હથીઆરો વડે કપાવાથી અથવા જખમો, ગરમીના સોજા, કમ્બરનો દુઃખાવો, સાંવાના વગમ, લયક, કરમોડ વિગેરે દબાવે તો ખીન્ને કોષ્ટ પણ ધલાજ કરતાં આરા પાડાઓથી જલદી મટી જાય છે,

કેટલાંએક દરદોની શાન્તિના માટે જ્યારે અત્યંત સિતળ જળની જરૂર પડે છે ત્યારે પાણીના બદલે બરફ વાપરવો એ એક અતિ ઉત્તમ સાધન છે અને તેમાં પણ દરદીના શરીરના કોષ્ટ પણ જામમાંથી રક્તપ્રવાહ થતો હોય ત્યારે તેને બંધ કરવાને માટે તો તે અજબ ઉપાય છે, મ્હોં, મળું, નસકોરાં, ચોનિ કે ગુદા માર્ગે લોહી પડતું હોય ત્યારે એક રખમરની કોથળીમાં બરફ ભરીને જે તે સ્થળે મુકવામાં આવે છે તો તરતજ રક્તપ્રવાહ બંધ થાય છે. વળી જ્યારે ફેફસાં મારફતે એટલું બધું લોહી પડતું હોય કે એક-દમ લોહીની ઉત્તરીઓ થતી હોય ત્યારે છાતી ઉપર બરફ રાખવા ઉપરાંત દરદીને તેમાંથી મળી શકાય તેવડા બરફના કડકા વખતો વખત ગળાવવાથી તે પેટમાં જતાની સાથેજ લોહી પડતું બંધ થાય છે, કેમકે રક્તવાહિની નળાંઓમાં જે હેઠ પડવા હોય છે તે બરફની ઠંડકને લીધે તરતજ સંકોચાઈ જાય છે.

મલાશિયમાંથી જ્યારે ઘણું લોહી વહેતું હોય ત્યારે તે રુધિર પ્રવાહ બંધ કરવને માટે મલાશિયના જામનો મજબુત સંકોચ થાય એવો ઉપાય કરવો એ અતિ અમૂલ્યની વાત છે, આ કાર્ય માટે

તેવા સમયે દરદીને જમ અને તેમ વધારે પ્રમાણમાં બરફ ખવડાવવે તેમજ જરૂર જણાય તો થોડાં તેમજ ગુદામાં પણ બરફ પ્રહેરાવવે એ અત્યંત હિતકર છે.

જાર ઉપર પડેલાં મગ્ને એટલે સાંદનાં લીધે દરદીને બહુ જીવંટીઓ થતી હોય તે તે બંધ કરવાને માટે એક આઈસબેગ એટલે રબ્બરની કોથળીમાં બરફના કડકા ભરીને તે કોથળી પેદ ઉપર મુકવાથી તરતજ દરદી દુઃખ મુક્ત થાય છે.

મગજનાં અથવા તો મગજની આંદરની પાતળી ચામડી ઉપર પડેલાં છિન્નો અને સોજાઓને નાચુદ કરવાને તેમજ લાંબા સમયના તાવની મગજમાં સંચિત થયેલી ગરમીના લીધે મગજ શક્તિ ક્ષીણ થવાથી થનારા મસ્તકના અતિશય દુઃખવાને માટે પણ આઈસબેગમાં બરફ ભરીને માથે મુકવાથી સારો ફાયદો થાય છે. વળી બહુ સખત ગરમીવાળા તાવોને લીધે ગળામાં અતિશય ગરમી થવાથી ચોરીયા આવી જાય છે, અને કંઈમાળ થઈ આવે છે ત્યારે પણ મળાના સોજાને નરમ પાડવાને અને દુઃખાંત કમી કરવાને માટે બરફ એ એક મુખ્ય ઉપાય છે, આવીજ રીતે વૃષણ-બરફ લગાડવાથી તેમાં કિતરકું આંતરકું તરતજ પાકું ઉપર ચડી જાય છે અને તેના લીધે વૃષણ ઉપર આવેલો સોજો દુર થાય છે.

બરફમાં જે કે આવા અમુલ્ય ગુણો સમાવેલા છે તેપણ નબળા, વૃદ્ધ, તદન શક્તિહીન, તેમજ તદન બેચુદ અને મંદ પડી ગયેલી નાડીવાળા દરદી માટે તેના ઉપયોગ કરવા નહિ, કેમકે આવા અશક્ત દરદીને બરફ આપવાથી શીતગતાની અસરના લીધે કદાચ તે માંડો થઈ જાય છે અથવા તો રક્તાશય બંધ પડી શ્વેત નીપજે છે.

કટિ સ્નાન—આખા શરીરના બધા ભાગ પેદુ અને કમ્બરના આમને સારી પેઠે ધોવો તેનું નામ કટિ સ્નાન છે. આ સ્નાન માટે એક મોટા તપેલામાં કિંવા ટાંચમાં શીતજ, સહેજ ઊંચુ કે ઉચ્ચજ તેમાં બેસાડો કમર સુધી આવે તેટલું ભરવામાં આવે છે અને પછી તેમાં બેસીને પેદુ, કમ્બર તેમજ જનનેન્દ્રિયની આજુબાજુનો માગ સારી પેઠે મસજીને ધોવામાં આવે છે. કમ્બરમાં દુઃખાવો હોય, મુત્રાસય, મળાસય કે ગુહાવચ્ચનો કાંઈ રોગ હોય તો આ પ્રયોગ ધણેજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી પથરીના દરદમાં પણ તેના લીધે વેદના દમી થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધણી ખરી વખત નાની પથરીને પોતાની મેજે નીકળી જવામાં પણ મદદ કરે છે. પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો સહેજ ગરમ પાણીમાં દરેક મિનિટ બેસવાથી છૂટે છે. વળી પરમીઆની બગરા અને દુઃખાવો ઉચ્ચ જગમાં બેસવાથી દમી થાય છે. તેમજ બીએને એછા પ્રમાણમાં કિંવા વેદના સાથે આવતા અટકાવવામાં પણ તે ઉપયોગી છે.

પાદસ્નાન—કટી સ્નાનની માફક પાદ સ્નાન પણ કરવામાં આવે છે. તેના માટે એક પહોળું તપેતું અથવા તો કથરીટ ચાલી શકે છે. એ વાસણની અંદર ઊંચુ જળ અથવા તો અતિ ઊંચુ જળ ભરવામાં આવે છે અને તેમાં દરદીના પગ બોળવવામાં આવે છે. આ વખતે દરદીના શરીર ઊપર ગરમ કપડું વીટી રખાય છે અને માથું ગરમ હોય તો તેના ઊપર ડંડા પાણીનાં પોતાં મુઠી રાખવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે આ પાણીમાં એકાદ મુઠી બે મુઠી ભરીને રાઈના લોટ પણ નાંખવામાં આવે છે જેથી પ-

મની ત્વચા સહેજ લાલ થાય છે અને ઘોઘી પમ તસ્ક મરામર ખેંચાય છે. આ પ્રયોગથી દરદીને સાધારણ રીતે પસાનિ આવે છે અને કોમ્પાર વધારે પરસેવો લાવવા માટે એ વખતે જરા ઠંડુ પાણી પણ પાવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના અભ્યાસથી શિખાળામાં શરદીને લીધે થતો માથાનો દુઃખાવો, સળખમ્ શરદી અને તેના લીધે આવતો તાવ, પગોમાં રહેતી ઠંડાશ વિગેરે દરદો દૂર થાય છે.

ઔષધિ મીશ્રીત સ્નાન—બિન્ન બિન્ન દરદોની શીઘ્ર શાન્તિના માટે કેટલીએક વખત શુદ્ધ જળના બદલે વિધવિધ ઔષધો મિશ્રિત જળનો પણ સ્નાન કરવામાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો એટલા બધા છે કે તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અહીં પુરતું સ્થાન નથી, તો પણ કેટલાએક અતિ અગ્રવનર પ્રયોગો આ મુજબ છે.

દશશેર પાણીમાં ચારશેર ધજંતું યુક્તું નાખી સારી પેઠે જિહાળીને ગળી લેવું. તેની અંદર જરૂર પડે તો વધારે પાણી ભિમેરીને સ્નાન કરવાથી ચામડીની ખરજ અને બળતરા ઓછી થાય છે, તથા બીંગડાં જમ્યાં હોય તો તે દૂર થાય છે.

દશશેર પાણીની અંદર દશથી પંદર તોલા જેટલો પીવાનો તીવ્ર દારૂ મેળવીને સ્નાન કરવાથી શરદીના સામે બચાવ થાય છે.

દશશેર પાણીમાં વીસ ગ્રેન સલ્ફેટ ઓફ પોટાશ નામની દવા મેળવીને સ્નાન કરવાથી ખસ વિગેરે ચામડીનાં દરદો તેમજ શંધિવાનો રોમ નાચુદ થાય છે.

આંખની બાંધ રનાન—લીંબડો, નગોડ કે કુખાંનાં પાંદડાં સાથે પાણીને પૂખ ઊઠાણીને દરદીને એક ખુન્સી કિંવા ખાટલા ઊપર બેસાડી તેની આગળ સદરકુ ઊઠાણના પાણીનું વાસણ રાખવું અને પછી તે વાસણ અદરની બાજુ રહે એવી રીતે દરદીને એક કપડું ઝોઢાડી દેવું જેથી પુષ્કળ પરસેવો વગી તાવ તથા માથાનો દુઃખવો દૂર થશે.

કુમેા, નગોડ અને લીંબડાંનાં પાંદડાં તથા બકરીની લીંડીઓને પાણી સાથે સારી પેટે ખાશીને ગરમ ક્ષિતિમાંજ એક ખાટલા ઊપર પાથરાને તેના ઊપર એક કપડું બિઝારી દરદીને સુવાડી ગરમ ઊનનો કામળો ડીવા ગેઠડું ઝોઢાડવામાં આવે છે તેા લખકર તાવ પણ તરતજ ઊતરી જાય છે, સન્નિપાતના દરદમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે, તેમજ ઠરકોઠ કારણથી અકડાઇ ગયેલા સાંધાઓ અને શરીર છૂટું થાય છે.

પાણીનો નોપણપચાર તરીકે માત્ર પાન અને સ્નાનના સ્વરૂપમાંજ ઊપયોગ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પરંતુ સૈક. બસ્તિ, પીયકારી વિગેરે ખીજ અનેક વિવિધ યુક્તિઓ વડે વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે. બંધકોષ્ટું દરદ નાણુદ કરવાને માટે એનીમા એટલે કુશ્વ કે બસ્તિવંત્રદારા આંતરડામાં પાણી દાખવું કરવું એ વાત ઈન્ડરનત્ર બાથના નામથી આજકાલ દરેક રથગે પ્રસિદ્ધજ છે. વીજથી ત્રીજ તોલા પાણીમાં એક ચ.એ. મીઠું ઝોમાળીને તેની ગુઢામાં પીચાડી મારવાથી અત્યંત વધી પડેલા કરમીમાં (સરવળીમાં) તરત બહાર નીકળી જાય છે એ વાત પણ હવે કોઈનાથી અજ્ઞાતો નથી. ધમવગના ગરમ પાણીમાં એક રૂના-

નલનો કડકો નાખી થોડીવાર પછી બહાર કાઢી એક કોરા કપડામાં મુકીને કપડાને વળ દેવાથી જ્યારે તે દલાનલનો કડકો નીચોવાઇ જાય ત્યાર પછી તે દલાનલના ગરમ કપડા વડે શેક કરવાથી અ-કુદ થઇ ગયેલા તંતુઓ ઢીલા પડે છે, જેથી સખ્ત વરમમાં થતી અતિશય વેદના દુર કરવાને માટે તેમજ ગડ, ગુમડ અને માંડો જલદી પાકી જવાને માટે આ વરાળીઆ શેકનો ઊપયોગ પણ જગ જાહેર છે. આ સિવાય પાણીનો ખીજો અનેક રીતોથી સવળાં દરદે ઊપર અમુલ્ય ઊપયોગ થાય છે, પરંતુ તે દરેક અદ્વ પુસ્તક વિવે-ચન કરવા જેટલું અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી સતત્ર પુસ્તકરૂપે વિવેચન કરવાને અન્ય પ્રસંગ ઊપર મુલતરી રાખી હાલમાં લેખીની ને વિરામ આપીશું.

માટી.

સં. મૃતિકા. હિં. મીટ્ટી. મ. માટી. ઇ. Earth. અર્થ, Clay કલે.

માટી એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી ઝોળખાણુ આપવાની અમત્ય નથી.

ઉપયોગ—માત્ર આપણો દેહજ નહિ, પરંતુ આ સખત સૂક્ષ્મ જન્મતની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ તત્ત્વો વડે થયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી એ તત્ત્વો જોડતા પ્રમાણમાં, જોડતી સ્થિતિમાં દેહમાં વ્યાપી રહેલાં હોય છે ત્યાં સુધી જ આરોગ્યતા રહે છે, પરંતુ તેઓમાંનું એક પણ તત્ત્વ વિકૃત

થતાં તે તત્વના શુભ ધર્માનુસાર બ્યાધિઓ ઊત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેની શાન્તિ માટે જે તત્વ વિકૃત થયું હોય તેને યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવવાને કુદરતના અપ્યુટ ખજનામાંથી મૂળ તત્વોની સહાયતા લેવી એ ચિકિત્સાનો ઊત્તમમાં ઊત્તમ માર્ગ, ઉત્તમમાં ઊત્તમ પદ્ધતિ છે.

ખરેખર! પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને વિદ્યુત-વીજળી સ્વરૂપી આકાશ એ પાંચ તત્વો રોગ નિવારણના કામમાં એટલાં જાણી જાણી છે કે-જે વિવેક પૂર્વક તેઓનો ઊપયોગ કરવામાં આવે તો કેાંઈ પણ જાતનું દરદ નાશુદ કરવાને માટે કડવી, બેસ્વાદ, વિષમય અને દુર્મધિયુક્ત વિવિધ ઔષધિઓના અણુમતતા ધુટકા પીવાની કંઈ પણ જરૂર પડે નહિ.

રોગનિવારણ માટે જે કે આ પાંચ તત્વોના યથાસ્થિત ઊપયોગની જરૂર છે, તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુનો જન્મ સંભવ પૃથ્વી તત્વમાંથીજ થયેલો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિના શરીરમાં પૃથ્વી તત્વ અર્થાત માટીનો ભાગજ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલો છે. જેથી ધણા અરા રોગોની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી તત્વમાં વિક્રિયા થવાથીજ થાય છે અને તેથી તેઓનું નિવારણ પણ પૃથ્વી તત્વના ઊપયોગથીજ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે રોગ નિવારણના કાર્યમાં પૃથ્વી તત્વ જ્યારે વિશેષ ઊપયોગી છે, ત્યારે કુદરતે પણ તેને માટીના સ્વરૂપમાં અનંત પ્રમાણમાં નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, કુદરત એ આપણા આજન્મકાળના વેષ કે ડોક્ટરો જેવી લોબી કે સ્વાર્થી નથી, પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનું ચિરકલ્પાણુ થાય એવી મંગળ કામનાવાળી છે અને તેથી જગતના કલ્પાણુન દરેક વસ્તુઓ શુભ ન રાખતાં જેમ સન્મુખ

રાખવામાં આવી છે, તેવીજ રીતે આ મૃતિકા પણ ઘેર એકાં આં
 મણામાં મળી શકે તેવી યોજના કરી રાખી છે, પરંતુ આપણું
 મુદ્દિને આંજી નાંખે એવી મોહક જાહેર ખબરોથી આપણે એવ
 મોહવશ થઇ ગયા છીએ કે, કુદરત તરફથી બહિષ્કાર તરીકે મહત્
 મજાની આ ચીજનો કંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત ન કરતાં એ તો કેવળ
 નિરપયોગીજ છે એમ સમજી બજારમાં દોડાદોડી કરીએ છીએ
 અને અનેક પેટન્ટ દવાઓના નામે ફેશનેબલ લેવલોથી શલ્યગારેલ
 ફેશનેબલ બાટલીઓમાં બરેલાં, ફેશનેબલ ડેરોને ખરીદી લાવી રોગ
 મટાડવાની આશાથી પ્રેમપૂર્વક પાન કરી તન, મન, ધન અને જી
 વનની ખરબાદી કરીએ છીએ.

આજકાલ આપણે જ્યારે આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થઈએ
 છીએ અર્થાત દીનપ્રતિદિન અવનવાં ઔષધોના વિશેષ મોહમાં પ
 હતા જઈએ છીએ. ત્યારે યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં જે
 અને તેમ ઔષધોને તિલાંજલિ અપાતી જઈ તેના બદલે પંચમહા
 જૂતોતું વિશેષ શરણ લેવાતું જાય છે, અને જે કંઈ અનુભવ
 આવે છે તેનાં શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો રચાતાં જાય છે; જેનાં પરીણામમ
 આજકાલ ત્યાં આગળ હાઈડ્રોપેથી અર્થાત જલોપચાર શાસ્ત્ર, વૈદ
 ક્યુર અથવા જળચિકિત્સા પદ્ધતિ, ઓરથોપેથી અર્થાત મૃતિકાવ
 દરદો સારાં કરવાની પદ્ધતિ, સનખાથ અથવા સૂર્યની ગરમી કે અગ્નિ
 વાવવડે દરદો સારાં કરવાની રીત વિગેરે અનેક પદ્ધતિઓ પ્રચા
 રમાં આવી છે. આ દરેક બદલ પુરતું વિવેચન કરવાતું આ લ
 પુસ્તકમાં રથાન નથી, ઇશિરેન્છા હશે તો કોઈ બીજા પ્રસંગે પૂ
 પુસ્તકો રૂપે વર્ણવીશું, છતાં સાર્વજનિક-કામ ચલાવે માહી

નેપતી હોય તો અમારા તરફથી પ્રકટ થયેલું “ આકાશવાણી ” નામનું પુસ્તક વાંચવા બહામણુ કરી હવે આપણે મૂળ મુદ્દા તરફ વળીએ.

સધનાં ઔષધોની ઊત્પત્તિ માટીમાંથી થાય છે. અને તેથી ભિન્ન, ભિન્ન ઔષધોમાં જે ભિન્ન ભિન્ન ગુણ-ધર્મો સમાએલા છે તે બધા માટીમાં પણ રહેલા છે. એ ગુણો દરેક સ્થળની માટી માં એક સરખા સમાએલા નથી, પરંતુ જુદા જુદા સ્થળની માટી માં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સમાએલા છે. આ કારણને લેખનેજ-માટીના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. કાળી, પીળી, ઘોળી, રાતી એમ જુદા જુદા રંગની માટી હોય છે અને તેમાં ભિન્ન, ભિન્ન તત્વો ભિન્ન, ભિન્ન પ્રમાણમાં સમાએલાં હોવાથી તેના ગુણ પણ ભિન્ન, ભિન્ન હોય છે. આ બધા ગુણો ત્રિપે પણ અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી, માટે મૂખ્ય મૂખ્ય ગુણોતુજ માત્ર દિગ્દર્શન કરીએ.

કોલેરા—એવો હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે કોલેરા એટલે મહામારીતું દરદ અસ્વચ્છ પાણી પીવાથી કિંવા સડેલું અન્ન ખાવાથીજ થાય છે. કારણુ એ દરદને ઊત્પન્ન કરનારા એક જાતના એરી જંતુઓ કે જે “ *Comma bacillus* ” કોમ્માબે-સીલસના નામે ઓળખાય છે તે એવા અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીમાં દિપન્ન થઈ તેની મારફતેજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કાળી માટીમાં આ જંતુઓને મારી નાંખવાનો અહિંજુત ગુણ રહેલો છે અને તેથી દર એ, એ કલાકે એક તોલો કાળી માટી અને ઉકાળી મળી લી-ધેલું સ્વચ્છ પાણી એક તોલો સાથે મેળવીને આપવાથી ઝાડો,

હાલથી ત્રિમેરે ઊપદ્રવો તત્કાળ બંધ પડવા લાગી આ રોગના લીધે મૃત્યુના મુખમાં સપડાએલો મનુષ્ય પણ બચી જાય છે. માટીમાં આ પ્રમાણે જંતુક અને વિષહર ગુણુ રહેલો હોવાથી તે જન્મ કાલેરાના દરદમાં વપરાય છે, તેવીજ રીતે સર્પદંશના ઝેરને નાબુદ કરવામાં પણ તે અત્યંત વખણાય છે. આ કાર્ય માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની ત્રિધિ અતાવતાં “એડલ્ફ જસ્ટ” નામનો એક પ્રખિદ જર્મન વિદ્વાન જણાવે છે કે:—“કેસરટા” શકેરની નજીક આવેલા “રીકેલ” નામના ગામડામાં થોડા દિવસ અગાજી વીસ વર્ષની એક બુવાન છોડીને કેસરટાની હોસ્પીટાલમાં લાવવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી ત્યારે તેનો પગ અત્યંત સૂજ જવા ઊપરાંત તે એટલી બધી બેશુદ્ધ બની ગઇ હતી કે “હવે તેના માટે કોઈ પણ જાતનો ઊપાય થઈ શકે તેમ નથી” એવું મેડીકલ એશીસરે જાહેર કર્યું. ડોક્ટર સાહેબના અભિપ્રાયથી નિરાશ થઇને તે છોડીને પાછી પોતાના ઘર આગળ આણુવામાં આવી. આ વખતે જો કે તે છેક મરણાવસ્થાએ પહોંચેલી જણાતી હતી તો પણ વાત્સલ્ય પ્રેમથી આકર્ષાઇને તેના પિતાએ એક ઊપાય કે જેના વડે ઘણાં સૈકા ઊપર એક એવીજ અવસ્થાએ પહોંચેલી બાઇના પ્રાણુ બચાવી દાંતકથા તેના સાંજળવામાં આવેલી હતી તે અજમાવવો શરૂ કર્યો. આ કામ માટે તેણે પોતાની વાડીમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં તે છોકરીને વસ્ત્રો રહીત કરીને સૂવડી અને પછી માત્ર માથાનો ભાગ ઊઘાડો રાખી બાકીના શરીર ઊપર માટી ઢાંકી દીધી. આ વાતની ત્યાંના હાકેમને ખબર પડતાં તેણે પોલીસ મોકલી તે બાઇને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને તેના બાપને કહાણુ કર્યું. પરંતુ તેણે એ આગા માન્ય કરી નહિ, એટલુંજ

નહિ પરંતુ આપું મામ હથીઆર સજી તેના પક્ષમાં દોડી આબું
જેથી વધારે હીલચાલ કરવાથી ખુના મરકી થશે એમ ધારી હા-
કેમને પોતાની આગા પાછી ખેંચી લેવી પડી. આણી તરફ બરા-
બર ચોવીસ કલાક પુરા થયા ત્યારે તે છોડીને ખાડામાંથી બહાર
કાઢવામાં આવી, જે સમયે તે સંપૂર્ણ રીતે સારી થઇ ગઈ હતી.

સાપનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાનો માટીમાં કેવો અજબ ગુણ સ-
માયેલો છે તે આ હકીકત ઊપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. યોગ્ય ચિ-
કિત્સા નહિ થઈ શકવાથી સર્પદંશથી દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો આ
દેશમાં મૃત્યુના મુખમાં જાય છે જેઓના માટે આ ઊપાયની યોજ-
ના કરવામાં આવે તો કેટલા બધા જીવોનો બચાવ થાય ! અને
તેથી જો કોઈ પણ પ્રાણીને સર્પદંશથી પીડાતું જોવા કે જાણવામાં
આવે તો તરતજ તેને ઊપર મુજબ વિધિથી જમીનમાં પુરવાને
હું બલામણુ કહું છું. આ બાદ કે જેને ચોવીસ કલાક સુધી જ-
મીનમાં પુરી મુકવામાં આવી તેને એટલા લાંબા સમય સુધી પુરી
રાખવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે તેની રગેરગમાં ઝેર વ્યાપી
ગયું હતું પરંતુ તાત્કાલિક દંશિત થયેલું મનુષ્ય તો કેવળ એકાદ,
બે કલાકમાંજ ઝેર મુક્ત થઇ શકે છે. સર્પદંશ સિવાય બીજું
કોઇ પણ જાતનું ઝેર ખાવાથી કે વીજળી પડવાથી કોઇ પણ મનુષ્ય
મડદા જેવો થઇ ગયો હોય એવા પ્રસંગે પણ માત્ર માથાનો લાગ
બહાર રહે એવી રીતે આખા શરીરને જમીનમાં ડાટવામાં આવે
તો ચોવીસ કલાકમાં તે મનુષ્ય પાછો તનદુરસ્ત થઇ જાય છે.
વળી કે લેરા અને ટાઇફોઇડ જેવાં ઝેરી દરદોના માટે પણ આ
અકસીર ઊપાય છે. પરંતુ જે જમીનમાં દરદીને ડાટવામાં આવે તો

જમીન સુકી કિંવા મરમ ન હોતાં બીનાશવાળી તેમજ ઠંડી હોવાથી જોઈએ. વીંછી, મધમાખ વિગેરે ઓછા ઝેરવાળાં પ્રાણીઓના ડંખમાં આખા શરીરને જમીનમાં પુરવાની જરૂર નથી, માત્ર હાથ, પગ કિંવા જે ભાગ ઊપર ડંખ થયે હોય તે અવમવનેજ જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

સર્પદંશની માફક હડકાયા કુતરાના કરડ ઉપર પણ માટીની અળગ અસર છે. આ કામ માટે જે તાત્કાલિક કરડ હોય તે શરીરને દરદવાળો ભાગ અને જુનો કરડ હોય તે માત્ર માથાનો ભાગ ત્યાગ કરીને બધું શરીર જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાબુદ કરવાના કાર્ય માટે આ પ્રયોગની અકસોરતાના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં ઉપલેા વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

The skill of Professor Paster is entirely uncertain and unreliable, but the skill of the great Master, Nature never fails us.

હડકાયા કુતરાને માટે પ્રોફેસર પેસ્ટ્યુરે શોધી કાઢેલો અને આખાદ મનાતો ધલાજ તદન અનિશ્ચિત અને વિશ્વાસ નહિ રાખી શકાય તેવો છે પરંતુ કુદરતની બુદ્ધિવડે શોધી કાઢવામાં આવેલો આ ધલાજ આપણને કદી પણ નિરાશ કરતો નથી.

શરીર ઉપરનાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, દરેક જાતનાં ગડો, ગુમડાંઓ, દાઝવાથી કે વાગવાથી પડેલાં વજ્રો, ફેલ્લા, ફેલ્લીઓ, પત, કોદ વિગેરે અનેક ચામડીનાં દરદો માટે પણ બાંની મટી એજ માત્ર એક ખાં કુદરતી ઉપાય છે. કારણ શરીરની માટી સડવાથીજ તેમાં ચાંદાં ચાંદીઓ વિગેરે પડે છે અને તેથી તેઓ પોતાની મૂળ વસ્તુ એટલે સડેલી જગ્યાએ નથી માટી પુરવાથીજ મારાં ચર્મ શકે છે, કારણ ચામડીનાં દરદો પેંદાં થવાના મૂળ કારણ તરીકે

લોહીમાં અનેક પ્રકારનાં દુર્મધ યુક્ત જે ઝેરી તત્વોનો સંચિત થયેલો હોય છે, તે બીંતી માટીના લેપથી દુર થઈ જાય છે. કેમકે અંદરના ભાગમાં એકઠા થયેલા દોષને બહાર ખેંચી કાઢવાની માટીમાં અદ્ભુત શક્તિ સમાવેલી છે.

માટીમાં જેમ દુર્મધનાશક, વિષહર અને જંતુદૂર શક્તિ રહેલી છે, તેવીજ રીતે વિધવિધ દરદોને ઉત્પન્ન કરનારાં વિજ્ઞતિય દ્રવ્યોના સંચિતથી શરીરમાં એકઠી થયેલી ગરમીને શોષી લેવાનો તેમજ ગ્રાહી ગુણ પણ રહેલો છે, જેથી તેનો બળીઆ, ઝોરી, અછબડા, રતવા, ગરમીના સોજા, મગજ અને નેત્રના વિકારો, પ્રદર, પ્રમેહ વિગેરે વિધવિધ દરદો ઉપર ઉપયોગ થાય છે.

આ કામ માટે ધણા ભાગે સોનાગેર કે છંટ જેવી લાલમાટી વપરાય છે. અને તેનો સ્વતંત્ર કિંવા બીજી તેવાજ ગુણુધર્મવાળી, વસ્તુઓ સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રતવાનો લેપ—સોનાગેર, રસાંજન એટલે દારૂ હળદરના ઉકાળાને બકરાના દુધ સાથે ઉકાળીને ઘટ્ટ કરેલો માવો, મજક, જેઠીમધ, વીરજવાળો, રતાંજળી અને પડક એ ચીજોને સરખા ભાગે લેઈ વજ્રમાળ ચૂણુ કરી પાણી સાથે મેળવીને રતવા, કખવા, ગરમીના સોજા, દાઝવાથી થયેલા ફોલ્લા, વિસ્ફોટક તેમજ બીજાં બળત્રાવાળાં દરદો, ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

આંખનાં દરદો માટે લેપ—સોનાગેર, હરડે, સિંધાલુણુ અને રસાંજન એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ બારીક ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે કાલવી આંખની બહારની બાજુએ ચારેબાજુ દરદો લેપ કરવાથી આંખનું દુઃખવા આવવું, નેત્રની ગરમી, ઝાંખ, રતાંજળો,

વિગેરે સમસ્ત નેત્રરોગોને નાશુદ કરે છે. આ પ્રયોગ દેશી વેદામાં તેો ધણા સમમથી ચાલ્યોજ આવે છે, પરંતુ હાલમાં એક અમેરીકન ડોક્ટરે જણાવે છે કે—

A man had been entirely blind in one eye for some time; Medical art had tried all its skill in vain. The clay compress worked so wonders with the eye that after several weeks the eye was perfectly well.

એક માણસ કેટલાએક વખતથી એક આંખે તદન આંધળેક થયો હતો. વૈદક શાસ્ત્રના બીજા બધા ઉપાયો, બીજા બધી યુક્તિઓ તેના માટે અજમાવવામાં આવી હતી પરંતુ તે ફેગટ ગઈ હતી. છેવટે માટીના લેપે એવું આશ્ચર્યજનક કાર્ય કર્યું કે થોડાંક અઠવાડીયામાં તે આંખ તદન સારી થઈ ગઈ.

પ્રદર તથા પ્રમેહનો ઉપાય—૪૦૦ કે ૫૦૦ વર્ષની જીની ઇંટ લેઈ કોલસાની અગ્નિમાં લાલ ચોળ કરી મૌમૂતમાં છમકારવી. આવી રીતે ૧૦૦ વખત કરવું જ્યો તે ઇંટનો ભૂકો થઈ જશે. એ ભૂકાને કપડાવતી ચાળી લેઈ તેમાંથી એક વાલ ચૂર્ણ અને બે વાલ લાકડીઆ પાપાણુલેદનું ચૂર્ણ લેઈ ચાર વાલ સાકર સાથે મેળવીને શાકી જઈ ઉપર પાણી કે ગામનું તાણુ ગા શેર દૂધ પીવું આ પ્રમાણે સવાર, સાંજ હવા લેવાથી અને હીંગ, મરચાં, ખટાસ મરમ મશાલો વિગેરે ન ખાવાથી તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પ્રદર અને પ્રમેહનું અસાધ્ય દરક પણ મટી જાય છે.

(૨) સોનાગેર, કાકડીનાં બીજનો મગજ, સુરોખાર. ચણક-આખ, એલચી, પાપાણુલેક, ગોખર, જવખાર, રેવંચી, મુખક મળોલું

સત્વ, હળદર, અધેડાનાં ખીજનાં તાંદળા, કુલાયેલી ફટકડી એ દરેક એક એક ભાગ અને બાવળની છાલ આઠ ભાગ લેષ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરવું, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાંપમે ૦૧ થી એક તોલા જેટલું લેષ પાણી કે દુધમાં નાંખી પી જવું, જેથી પ્રદર, પ્રમેહ, ઉનવા, બળત્રા વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે.

માટીમાં વળી ગ્રાહી, ખટાશને દુર કરનાર તથા રક્ત સ્તંભક વિગેરે ગુણો પશુ રહેલા છે અને તેથી તેના ઝાડો, મરડો, ગર્ભ-પાત વિગેરે દરદોમાં ખીજ, ચીખેના સયોગમાં નીચે મુજબ ઉપ-યોગ કરવામાં આવે છે.

ઝાડા અને મરડાનો ઉપાય—સફેદ માટી એટલે શુદ્ધ કરેલી ચાક ખડી ૧૧ ભાગ ભાગ, ધોએલી સાકર ૨૫ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ, લવંગ ૧૧ ભાગ, કેસર ત્રણ ભાગ, જ્યરણ ત્રણ ભાગ અને તજ ચાર ભાગ લેષ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટાંપમે દશથી સાઠ ધર્ણ ભાર આપવું, જે આ દવામાં અદ્વીજ મેળવવાની જરૂર જણાય, તે ચાલીશમા ભાગે એટ-લે ઓગલુચાલીશ ધર્ણ ભાર દવામાં એક ધર્ણભારના હિસાબે મેળવવું.

ગર્ભપાત અટકાવવાને માટે—કુંભારના ચાકડાની માટી દસ તોલા, સેનાગેર ૦૧ તોલો, ચંદન ૦૧ તોલો, માયાનો મૂકો ૦૧ તોલો એ બધું પાણીમાં ઓગાળી એકી વખતે પાષ્ટદેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ખીજ પશુ અનેક રોગો નાબુદ કરવાની માટીમાં અદભૂત શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ તે દરેક બદલ વર્ણન કરવાનું અને સ્થાન નથી, તે પશુ આટલા ઉપરથીજ તમારી ખાત્રી સહ દશે કે માટી એ કેવો સરતો, સહેલો અને ધરગતુ કુદરતી ધલાજ છે.

૩.

સં. કાર્પાસ હિં. ૩૪ ઈ. Cotton wool લા. Gossapium.

વિવશ્ય—૩નાં કપડાં બનતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—આજ કાલના વૈદ્યો ચિકિત્સાના કામમાં ૩ના વિશેષ ઉપયોગ કરતા હોવા એમ જણાવું નથી. તેમજ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં પણ તે સુખંધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તે પણ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જે છુટા છવાયા પ્રયોગો મળી આવે છે તેઓતું સૂક્ષ્મ યુદ્ધિથી અવલોકન કરીએ છીએ તે મહત્તમ પડી આવે છે કે:—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યો કે જેઓ પોતાનું કામકાજ બ્રહ્મીજ સૂક્ષ્મયુદ્ધિથી કરતા હતા તેઓ માત્ર કપાસનાજ નહિ પરંતુ ખીજું પણ અનેક જાતની વનસ્પતિઓના ૩નો રાગ નિવારણના કાર્યમાં ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓની સલામતાથી અનેક પ્રકારની તિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

આ વૈદ્યોએ એવું પણ કોષ જાતની વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતું ૩ શોધી કાઢ્યું હતું કે તેની દીવેટ બનાવી તેનારડે કાળજી પાડી તે કાળજીનું અંજન કરીને આંખના કેટલાએક ભયંકર રોગોને પણ નાબુદ કરતા હતા. વળી અમુક જાતના ૩નો દીવેટ સળગાવી કેટલાએક મંત્ર શાસ્ત્રીઓ અનેક દેવ દેવીઓને પ્રસન્ન કરીને અને વાંચિત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા. કોષ કોષ જાદુગરો વળી અમુક જાતના ૩નો દીવાથી કેટલાએક ચમત્કારીક પ્રયોગો કરી જતાવી લોકોને અજ્ઞાપ્ય કરતા હતા. આ બધી વાતો હાલના વખતમાં અસ્ત થઇ ગઇ છે, તોપણ આપણા દેશમાં હજી પણ કેટલા-

એક મહાત્માઓ તેવી વાતો જાણે છે, તેમજ કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાંથી પણ મળી આવે તેમ છે, અને તેથી તેઓનો શોધ કરી દુનિયાને દેખાડી આપવું જોઈએ કે આવી જાતના પ્રયોગો જ્યારે દુનિયાના અન્ય કોઈપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં નથી ત્યારે દેશી વૈદ્યકમાં ઠામ, ઠામ બરેલા છે, અને એજ આપણા દેશી વૈદ્યકની સૃષ્ટિનાં અન્ય કોઈપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રો કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠતા છે.

આજ સુધીમાં અમારા જાણવામાં આવી જાતના જે કંઈ પ્રયોગો આવ્યા છે તે પૈકી કેટલાએકનું અત્રે દિગ્દશન કરાવવામાં આવે છે. એ પ્રયોગો પૈકી જ્યારે કેટલાએકનો અનેક વખત અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારે કેટલાએક સમર્થિ હજી સુધી કંઈ પણ અનુભવ કરવામાં આવી નથી, તો પણ તેઓને પ્રકાશ કરવામાં એ હેતુ ધારવામાં આવ્યો છે કે જે આવી આવતો લોકોના જાણવામાં હોય તો કોઈ ઉત્સાહી બંધુ તેઓના અનુભવ લેવા શકે, તેઓના સમર્થમાં કંઈ વિશેષ શોધ કરી શકે અથવા તો કોઈ જુના ગ્રંથમાં આવા પ્રયોગો વાંચવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી સમજી શકે.

અત્યાર્તવ કે ગર્ભપાતના દરદને લીધે જનનેન્દ્રિયમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે ડૉક્ટરો અરગટ નામની જે દવાનો ઉપયોગ કરે છે તેનાજ જેવા ગુણો આપણા દેશમાં જ્યાંબંધ રીતે વાવેતર કરવામાં આવતા દવાસના છોડવાઓનાં મૂળીઆંતી છાલમાં રહેલો છે, એવો અનુભવ વૈદ્યોના જાણવામાં છે. પરંતુ એ મૂળીઆંતે કયાથ કે ચૂર્ણના રૂપમાં ખીરા કે ખાવા આપ્યા સિવાય માત્ર તેના રૂના બાલોપચારથીજ આવી રીતે વહેતા

લોહીના પ્રવાહને બંધ કરવાનો એક સરળ ઉપાય જણાવતાં
 “ધન્વંતરિ” નામના માસિક પત્રના અધિપતિ જણાવે છે કે:—
 હું શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં મુલકી ખાતામાં આતર-
 સુંબા મહાલે અવલ કારકુનની જગ્યાએ નોંધર હતો, તે વખતે
 વડોદરામાં મહારાણી સાહેબ માતુશ્રી ચિમનાબાઈ સાહેબની તખી-
 ચત નાદુસ્ત હતી અને તેમની સારવાર સર બાલચંદ્ર કૃષ્ણ કે
 જેઓ તે વખતે ત્યાંના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર હતા તેઓ સાહેબ
 કરતા હતા. આ સારવારમાં દેશી દવા સમ્બંધીની મારી મદદની
 જરૂર લાગ્યાથી તેઓ સાહેબે સરકારી લખાણ કરીને સરખા પચારે
 મારી બદલી વડોદરા તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની કચેરીમાં
 કરાવી હતી, જેથી ડોક્ટર સર બાલચંદ્ર રાવસાહેબની સાથે મારો
 ગાડો પરીચય થવાથી અને દેશી અને વિદેશી દવા સમ્બંધિ વિશેષ
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે વખતે હું અમદાવાદી પોળમાં રહેતો હતો,
 હું જે શેરીમાં રહેતો હતો તે શેરીમાં એક કડવા પાટીદારની પ-
 ત્નીને સાતમે માસે ગર્ભપાત થયો હતો; અને તે ગર્ભપાતને લીધે
 હવ બહારનો રક્તસ્રાવ થવા લાગ્યો, જેથી અમદાવાદી પોળની
 નજીકમાં તે વખતે એક સારાં અને અનુભવી મીડવાઈફ રહેતાં હતાં
 તેમને બોલાવવામાં આવ્યાં. પરંતુ તેમની સારવારથી જ્યારે સ્રાવ
 બંધ ન થયો ત્યારે તેમણે ડોક્ટર બાલચંદ્રને બોલાવવા બલામણ
 કરી જેથી તેઓ સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યાં. ડોક્ટર સહેબે એ
 બાઈને તપાસીને દવા આપી, અને જે સ્રાવ બંધ ન થાય તો
 બોળીલાલની મલાહ લેને એમ કહીને તેઓ સાહેબ પાછા ફર્યા.
 ડોક્ટર સાહેબે આપેલી દવા ચાલુ રાખવા છતાં પણ તે બાઈને
 ૧૫ બંધ ન થયો જેથી ઘરનાં માણસો મહારામાં અને મારું

મહાન પ્રાણમાં હોવાથી અને બોલાવી ગયાં. દવાની અસર થતાં ચાર લાગશે અને તેથી વખતે આ બાબના જીવને જેખમ લાગશે જેથી તાત્કાલિક સ્વાસ્થ્ય રીતે બંધ કરવો એ સમર્થિ અને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા, આખરે મારા મનમાં તાત્કાલિક ઉપાય એ સૂચ્યો કે બાળમાંથી નીકળતું પશુ બંધ કરવાને માટે જેમ કપડાને કુચો મારવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે કંઈ યુક્તિ કામે લગાડી હોય તો સ્વાસ્થ્ય થતો તાત્કાલિક રીતે બંધ થાય. આવો વિચાર આવતાં તરતજ મેં પીજેલું કે આપ્યું અને તે બાબના જનનેદ્રિયના લાગમાં દાખીને ભરવાને કહ્યું. આ ઉપાયથી જનનેદ્રિયના ભાગમાંથી આવતું લોહી તરત અટક્યું અને વળી અંદરના ઉપચાર તરીકે એ બાબને આદાના રસમાં શુદ્ધ કરેલી અરીણુની માત્રા આપવામાં આવી જેથી હૃદયરૂપાથી કાયમનો ફાયદો થયો. આ પ્રસંગ બન્યા પછી હવે પણ જ્યારે, જ્યારે અત્યાર્તવ કે મર્જિપાતના લીધે અત્યંત વહેતા લોહીના પ્રવાહને તાત્કાલિક રીતે બંધ કરવાની જરૂર પડે છે, સારે, સારે આ ઉપાયનો હું ઉપયોગ કરું છું અને તેનું શત્તેહમંદ પરિણામ આવે છે.

જેવો રીતે કપાસના છોડવામાંથી કે નીકળે છે તેવી રીતે ખીજ પશુ અનેક વનસ્પતિઓ ઉપર રૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકાશનું ઝાડ તો સર્વે સ્થળે જાણીતું છે, એ ઝાડનાં ડોડવાંમાંથી ધણું કે નીકળે છે જે બહુ ગરમ હોય છે, જેથી શરદી કિંવા વાયુના દરદ માટે તેનો ધણો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. એ રૂને વાપરવાની રીત એવી છે કે જેવી રીતે કપાસનું કે ભરીને ગાદી, તકીયા કે ગોદડાં બનાવીએ છીએ તેવી રીતે આ કે ભરીને ગાદી, તકીયા

મોઢાં પનારીને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવા બેસવાનો અભ્યાસ રખાવવાથી ધીમે ધીમે સંધિવા જેવા બચકર રોગો પણ સારા થાય છે. વળી જેના મગજમાં અતિશય ઠંડક ભરાઇ મધ હોય તેને માથે આકડાના ફની ટોપી પહેરાવી રાખવાથી શરદી નાબુદ થાય છે. આ વાત કેવળ કદપનાની કે માત્ર અમારા એકલાના અનુભવની નથી, પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની પણ ખાસ અજમાયશની છે અને તેથી “મારકેટ રિપોર્ટ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

Of the many articles of jungle produce. Akund cotton has got a very good demand for export. Large quantities are shipped every year to Europe and America for purposes of making Lint-cloth and is also used largely for preparing a kind of bandage cloth for Rheumatic or Gout patient.

જંગલમાં પેંદા થતી અનેક ચીજો પૈકી આકડાના ફની પર-દેશ ખાતે વિશેષ માગણી છે અને તેથી યુરોપ અને અમેરીકા તરફ મોકલવાને માટે દર વર્ષે ધણો મોટો જથ્થો આમમોટામાં ભરવામાં આવે છે. કેમકે લીન્ટ નામનું કપડું પનાવવાને માટે તેમજ સંધિવા અને ગાંઠીયા વાના દરદીઓ માટે બેન્ડેજનું કાપડ તૈયાર કરવામાં તેનો ધણો ઉપયોગ થાય છે.

રેતાળ જમીનમાં આવેલા ટીંબા ટેકરાઓ ઉપર મુંજ નામનું ધાસ થાય છે જેનો આકાર ફટલીએક રીતે બાંધના ધાસને મળતો

કોઈ તેની સાંઠીઓ તીર પરાવવાના, ખુરશી, ટેબલ વિગેરે બનાવવાના તેમજ ટીઓ અને દોરડાં તૈયાર કરવાના કામમાં વપરાતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ધાસ ઉપર આસો, કાર્તીક મહીનામાં લાંબી લોરો નીકળી તેના ઉપર ચોડું ચોડું રૂ આવે છે, જે વજનમાં ઘણુંજ હલકું અને ગુણમાં અતીશય ઠંડું હોય છે. જેથી તેની ટોપી બનાવીને પહેરવાથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે. જેનું મગજ સ્વાભાવિક રીતે બહુ તપેલું રહેતું હોય તેને તો આ ટોપીથી ખાસ ફાયદો થાય છે, પરંતુ એ ઉપરાંત તાવની ગરમી મગજે ચડવાથી જેને કાયંકર સન્નિપાત થયો હોય કિંવા ગાંઝે, ભાંગ, ધંતુરો કે એવીજ બીજી અહેરી રીઝોના સેવનથી મગજમાં ગરમીનો વધારો થઈ લેણકાનું દરદ લાગુ પડ્યું હોય તેવા કેસોમાં સેંકડો રૂપિયાના ખર્ચવાળી કિંમતી દવાઓના સેવનથી પણ જે કાર્ય નથી થતું તે કાર્ય માત્ર આ મુંજ જેવા ધાસની ટોપી પહેરવાથી થાય છે, કોઈપણ જાતનું આંધ ધાધા પીધા કે ચોપડયા સિવાય માત્ર ધાસના રૂની ટોપી પહેરી રાખવાથીજ આવાં કાયંકર દરદો મટી જાય એ કાંઈ દેશી વધદકની જેવી તેવી ખૂબી, જેવી તેવી વાત, જેવો તેવો ચમત્કાર ગણાય નહિ.

જ્યારે આકડાનું રૂ અત્યંત ગરમ અને મુજનું રૂ અત્યંત ઠંડું છે, ત્યારે સેંમગાનું રૂ સમશીતોષ્ણુ એટલે બહુ ઉષ્ણ પણ નહિ અને બહુ શીતળ પણ નહિ પરંતુ મધ્યમ પ્રકારનું છે. એ રૂનાં પણ ગાદલા, ગોદડાં, તકીયા, ઝોશીકાં વિગેરે બની શકે છે અને નાણુક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો કે જેઓને આકડાનું રૂ મારક આવડું નથી તેઓનાં દરદો નાણુક કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે, વળી

આ રૂમાંથી કપડું બનાવી જે તે કપડાને હમેશાં પેટુ, કમર અને ગભા કાપના બામ ઉપર વીંટાયેલું રહે તેવી રીતે પહેરી રાખવામાં આવે છે તેા સ્ત્રીઓનું પ્રવેત તેમજ રક્ત પ્રદરનું દરદ ગમે તેવું હકીકું હોય તેાપણ નાબુદ થાય છે.

પાન નામનું ઘાસ કે જે મીઠા પાણીમાં ફોગે અને આડથી ૧૦ ફીટ જેટલું ઉંચું વધે છે તથા જેનાં પાંદડાં પણ હોલવા જેટલાં લાંબાં હોય છે તે ઘાસ ઉપર જે બાજરીઆ જેવાં ફુલો આવે છે તેની અંદરથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. એ રૂને તેલથી લીંબવીને અથવા તેા તેની રાખ કરીને તેજ સાથે કાદરીને જખમમાં ભરવામાં આવે છે તેા ઘણા થોડા સમયમાંજ ઘા રૂબરૂ બન્ય છે. આ રૂ અત્યંત શીતળ છે અને તેથી એના ઉપયોગથી જખમની બળત્રા ત્રિગેરે તરત ચ્ચાન્ત થાય છે. પાનમાં એવો ઉત્તમ ગુણુ રહેલો હોવાથી તે “ ઘા બાજરીયા ” કે “ ઘા ફુલિ ” ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

અમાર દુધેલીના વેકાઓ કે જે નાગલી દુધેલીના નામે પણ ઓળખાતા હોય સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તે વેકાઓ ઉપર જે ડોહવાં જેવાં ફળો આવે છે તેમાંથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. એ રૂની રાખ બનાવી તેલમાં મેળવીને એપડવાથી ઠોરને પડેલાં આઠાં તથા ચાંઠાં, ચાઢીઓ તરલાગ મટી બન્ય છે. આ રીતે ફટલી-એક જાતનાં રૂ જખમની અંદર ભરવાના કામમાં આવે છે, કેટલી-એક જાતનાં રૂને બાળી તેની રાખ જખમ કે પ્રયુ ઉપર લગાડવાથી તાત્કાલિક દાયદો થાય છે, કેટલીએક જાતનાં રૂનાં કાઠાં જનમવી

દરદવાળા બાગ ઉપર બાંધવાથી જે તે રાગની શાન્તિ થાય છે. અને દેટલીએક જાતનાં ૩ ભરેલાં ગોદડાં બનાવી તેઓને ઝોલવા પાથરવાના ઉપયોગમાં લેવાથી અનેક રોગોમાં ફાયદો થાય છે, એ વાતમાં તો કશો સંશય નથી, પરંતુ એ ઉપરાંત વળી દેટલીએક જાતનાં એવાં પણ ૩ પેંદા થાય છે કે જેઓનો સ્વતંત્ર રીતે અથવા તો કોઈ ચોક્કસ ઔષધિ સાથે સંયોગ કરીને ઉપયોગ કરવા થી અનેક અલૌકિક કૃત્યો કરી શકાય છે. આવી જાતના સ્વતંત્ર અથવા તો કોઈ અમુક વનસ્પતિના સંસ્કારવડે તૈયાર કરવામાં આવેલા ખાસ ૩ વડે બનતા પ્રયોગોનો અમે પુરતો અનુભવ લીધો નથી, તેથી તેઓ અંબધિ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી, અથવા તો સંપૂર્ણ રીતે વિવેચન થઈ શકે એમ પણ નથી અને તેથી વાંચકવૃન્દની જાણ માટે માત્ર એવાં થોડાંએક પ્રયોગોનું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી આ વિષયને પુરો કરીએછીએ, “ મહા ઝોલુન ” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—

કદુ તુમ્બી વીજ તૈલં જ્વાલયેત્પટવર્તિકામ્ ॥

કજ્જલ ચાંજયેન્નેત્રે મોહન સર્વવો જગત્ ॥

કદવી તુંબડીનાં ખીચાનું તેલ કાઠી એક કોડીયામાં ભરી તેમાં કપાસના ૩ના કપડામાંથી બનાવેલી દીવેટ મૂકી દીવો સળભાવી કા-જ્જળ પાડવું. એ કાજ્જળ આંખમાં આંજવાનો મહાવરો રાખવાથી આંખનું તેજ એવું વિલક્ષણ પ્રમાવવાળું થાય છે કે આજ્જલવનક જે, જે પ્રાણી ઉપર દષ્ટિ પડે છે તે, પ્રાણી તત્કાળ મોહ પામે છે, અર્થાત વશીભૂત થાય છે.

“અદ્ભુત ઉચ્ચાટન શાસ્ત્ર” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

રોહિષ તૃણ પુષ્પાણિ વર્તિમધ્યેનિવૈશયેત્ ॥
તદ્દીપ દર્શનાદેવ ક્ષિપ્રં નશ્યતિમત્કુળાઃ ॥

૨૧૬ નામનું ધાસ કે જેમાંથી આજકાલ રોશૈલ નામનું તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે ધાસનાં કુલોને રૂની દીવેટની અંદર ધાલી પછી તે દીવેટવડે દીવો સળગાવવાથી તેની મંધના લીધે મકાનની અંદર રહેલા બધા માણ્યુ જલદી નાશી જાય છે.

તંત્ર વિદ્યાપારંગત કુરંધર વિદ્વાન સિદ્ધનાગાર્ણુન જણાવે છે કે—

નર તૈલં નરકપાલે પ્રેતાંબર વર્તિતઃક્ષપાયામ્ ॥
ક્ષોણિરુદ્રેન્દ્રશિખરે સમુજ્વાલ્ય કજ્જલં કુર્યાત્ ॥

મનુષ્યમાંથી કાઢવામાં આવેલા તેલને માણ્યુસના તુમલાની ખોપરીમાં ભરી તેમાં સુએલા મનુષ્યના કાંટીઆના વસ્ત્રની દીવેટ મૂકી ધૂણુપક્ષની ચૌદશની રાત્રે પિંપળાનાં ઝાડનાં ડાળા ઉપર ખેસી તેનો દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળનું આખોમાં અંજન કરવાથી આપું જગત વશ થાય છે.

“દક્ષાત્રેય તંત્ર ” નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

મોમવારે સર્પમુલે ક્ષિપેત્કાર્પાસિ વીજકમ્ ॥
ઉચ્ચવં વીજ કાર્પાસિ જ્યલયૈરદ તૈલકે ॥

તદ્વર્તિ જ્વાલયેદ્રાત્રી સર્પવદ્ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥

વર્તિશ્ચાન્તિઃપ્રકર્તવ્યા નરકાકાષ્ટકશામ્યતિ ॥

મંગળવારના દિવસે મુએકા સાપના મહોડામાં માટી ભરી તે મહોડાને જમીનમાં ડાટી તેમાં કપાસનું ખીજ વાવવું, એ ખીજ હળી નીચે એટલે તેના હોડને ઉછેરીને મોટા કરતાં જ્યારે તેને કુલ આવી ઝીડવા બેસી તેમાં ૩ તર્ધયાર થાય ત્યારે એ રૂને વીણી લેઈ રાખી મૂક. આ રૂની દીવેટ બનાવી એક કોડીયામાં મુરી તેમાં એરંડીયું તેલ ભરી શત્રિના વખતે જે ધરમાં દીવે સળગાવવામાં આવે છે તે ધરમાં રહેલી સર્વે ચીજો સાપના જેવી દષ્ટિએ આવે છે, અર્થાત્ તે સર્વે ચીજોના બદલે કેવળ સાપે સાપજ નજર પડે છે, અને જ્યારે તે દીવેટને ઠાઠી લેઈ તેના બદલે ખીજ સાદી દીવેટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યારે આ કોતુકની શાન્તિ થાય છે,

“ નીલિદર્શન મહાવિદ્યા ” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

અતિ કૃષ્ણસ્ય કાકસ્ય જિવ્હામાંસસમાહરેત્ ॥

વેષ્ટ્યેત્ રવીતુલેન વર્તિ તેનૈવ કારયેત્ ॥

અજાઘૃતેનદીર્પચ મજ્જાલયાદાચ કજ્જલમ્ ॥

અંજિતાક્ષૌ નરસ્તેન નિધિ પશ્યતિ મૃતલે ॥

અતિશય ઠાંગા ઠાંગડાની જીભનું માંસ લેઈને તેના ઉપર આઠડાંના રૂને વીંટાળી એક કોડીયામાં મૂકી તેમાં બહારીનું ધો ભરી દીવે સળગાવી ઠાંગ પાડવું. એ ઠાંગળનું આખમાં અંજન કર-

વાનો અભ્યાસ રાખવાથી દષ્ટિ એટલી બધી સૂક્ષ્મ થાય છે કે જ-
મીનની અંદર ડટાઈ રહેલું ધન નજરે પડે છે.

મૃદ્ધાક્ષિ ચૂર્ણ યોગેન કારયેદ્યદિ પૂર્વવત્ ॥

તેનૈવ અંજિતાક્ષીચનિધિ પશ્યતિ પૂર્વવત્ ॥

કામડાની જીભના બદલે ગીધની આંખોનું ચૂર્ણ આકડાના
રૂમાં મેળવીને ઉપર મુજબ રીતથી કાબજ પાડી તેનું અંજન કર-
વાનો અભ્યાસ રાખે તોપણ જમીનની અંદર ડટાઈ રહેલું ધન
એક સદાય એવી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા આવે છે.

આ વાતમાં કંઈ સૂક્ષ્મતા રહેલી હોય એમ લાગે છે, કારણ
“ વૃદ્ધત્રયી ” ના નામે ઝોળખાતા અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યક ગ્રંથો
પૈકી “ અષ્ટાંગ હૃદય વાગ્બટ ” નામે સર્વ માન્ય ગ્રંથમાં પણ
જ્યોત્સ્વનામાં આવ્યું છે કે:—

યોગૃધ્રસ્તરુણરવિ પ્રકાશ્નગલ્લ ।

સ્તસ્યાસ્યં સમય મૃતસ્ય ગોશ્નકૃદ્ધિઃ ॥

નિર્દગ્ધં સમયઘૃત મંજનંચ પેષ્યં ।

યોગોઽયં નયનબલં કરોતિગાર્ધમ્ ॥

તરુણ સૂર્યના જેવો પ્રકાશિત ગાલોવાળો જે ગીધ પક્ષી હોય
તે જ્યારે મરી જાય ત્યારે તેના મહોડાને ભેદી ગાયના અડાયાં છં-
ચાંના અગ્નિથી કુટી બાળી રાખ કરવી. એ રાખમાં ધી અને કાળો
સુરભો સરખા ભાગે મેળવીને સારી પેડે ખરલ કરી આંખોમાં આ-
જવાનો મહાવરો રાખવાથી ગીધની સમાન દષ્ટિનું બળ પ્રાપ્ત થાય

છે. અર્થાત્ મનુષ્યોથી ન દેખી શકાય એવી ચીજોને પણ જોવી રીતે ગ્રીષ્મ જોષ શકે છે તેવીજ રીતે આ અંજનનો ઉપયોગ કરનારને પણ અદૃશ્ય ચીજો જોવાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો આ વાત સાત્ત્વ હોય તો પછી આજે જે ચીજો માત્ર દુરબીન, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે એક્સરેડી સકાયતાવડેજ જોઈ શકાય છે તે ચીજો કેવળ દષ્ટિવડેજ નિરીક્ષણ કરવાની આપણા પૂર્વજોએ શક્તિ સંપાદન કરી હતી એમ માનવામાં શું ખોટું છે. " સિદ્ધ સાગર સાષા યંત્ર " માં હજારો વર્ષોની ગણિતના જ્ઞાનવામાં આવ્યું છે કે:

શાખા સુકી અવેદાની લાની, ૩ તેને લપટાવેજ,
 યૃત કરા દીપકમાં મૂકી, પ્રીતે તે પ્રજ્જળાવેજ;
 સાત વર્ષનું બાળ બોલાવી, સ્નાન તેને કરાવેજ,
 શ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવી એને, દીપક આગે બેઠાવેજ,
 બાળક દષ્ટિ દીપક સામી, સ્થિર મને રખાવેજ,
 ત્રણ કાળની ચુપ્ત વાત જે, પ્રગટ તે દરશાવેજ.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રયોગો તંત્ર ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ એવા અનુભવ સિવાયના અનેક પ્રયોગોના આ પુસ્તક કે જે ખાસ અનુભવિક માહિતીથી ભરપૂર વિષયોનું છે તેમાં ઉતારો કરવો એ યોગ્ય ન લાગવાથી લેખિનીને વિરામ આપીએ છીએ, તેમજ શાંચકૃદ્ પૈત્રી જે કોઇને આવા પ્રયોગો સંબંધિ અનુભવિક વિશેષ માહિતિ હોય તો તે જાહેરમાં મૂકવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

લસણ.

સં. રસોન હિં. લસન, લહસન બં. લસન મ. લસણ ક્ષ. સીર ઇં. Gurlic root લા. Allium Sativum.

લસણ એ દરેક ઘરમાં મસાલા તરીકે વપરાતી ચોજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—દેહસાંનાં દરદો તથા સાંધા અઠકાઠ જવાના રોગ માટે લસણ એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે એવું છેક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં મનાતું આવે છે. પરંતુ અફસોસ ! કે આજ કાલના મુખરેલા ગણુતા સમયનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં બનતી બહુ-મુલ્યી દવાઓના દમામ, અને બહુકા આગળ મદત મળતાં લસણનો ભાવ કોઈ પૂછે તેમ નથી. પરંતુ એ બહુમુલ્યી ઔષધો કે જેઓના ગુણોની પુષ્કળ તારીફ આપણા સાંભળવામાં આવે છે, જેઓના પ્રભાવનાં આપણી જુદીને આજી નાખે, આપણા મનને મોહીત કરી નાખે એવાં લાંબાં, લાંબાં યશોગાન ગાવામાં આવે છે તેઓના પરીણામથી નિરાશ થયા પછી ઇંગ્લેન્ડનો એમ. ડબલ્યુ-મેકડરી નામનો એક મહાન સમર્થ વિદ્વાન ડોક્ટર હાલમાં જણાવે છે કે:—ક્ષય રોગ રિપેની જે ખાસ તપાસ, શોધ ખોળ અને પ્રયોગો અમે ગયા એ વર્ષમાં કર્યાં છે તેમાં ૧૦૮૨ ક્ષયના દરદીઓ ઉપર જુદી જુદી જાતના ૫૬ ઉપાયો અજમાવી તેનાં પરીણામોનું બારીક અવલોકન કરી નોંધો રાખવામાં આવી છે, તે બધા ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે:—ઉપર બતાવેલા છાપન જુદી જુદી જાતના ઉપાયોમાંથી ક્ષયના જંતુઓ અને તેમને લીધે થર્સ-

રમાં વિવિધ રથને થતા રોગો ઉપર ખાત્રી પૂર્વક અસર કરનાર ફક્ત બેજ ઓષધો મળી આવ્યા છે. આ બે ઓષધો પૈકી એક ઓષધ વનસ્પતિ વર્ગનું લસણુ છે અને બીજું ખનિજ વર્ગમાંનું હોષ તેતું નામ પારો છે. હવામાં જલદી વાયુરૂપે ઊડી જઈ શકે તેવું “એલીલ સલ્ફાઇડ” નામનું એક જાતનું તેલ લસણુમાં રહેલું હોય છે અને એ તેલમાંજ લસણુના સર્વે વ્યાધિહર ગુણો સમા-
એલા છે. આ તેલ પ્રમળ જંતુ નાશક છે અને ક્ષયના જંતુઓની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાને અતિ અદ્ભુત ગુણ તેમાં રહેલો જણાય છે. શરીરમાં ગયા પછી આ તેલ ઓક્સિજન વાયુ સાથે બળીને સલ્ફ્યુરસ એસીડ નામના અમ્લ તરવને ઊત્પન્ન કરે છે અને ફેફસાં આમડી, મૂત્રપિંડ તેમજ યકૃત મારફતે બહાર નીકળે છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર આ તેલને લગાડવાથી ત્વચા તેને ચુસી લે છે અને એ રીતે શરીરના ધણાં ઊંડાણના અવયવોમાં તે પ્રવેશી શકે છે. અમારા અનુભવમાં લસણુ સારામાં સારાં પરીણામો નિપ-
જાવ્યાં છે અને ક્ષયના જંતુઓ ત્વચા, હાડકાં, અંત્રીઓ, ફેફસાં કે શરીરના બીજાં કોઈ પણ ગમે તે ભાગમાં ધર કરીને બેદા હોય ત્યાંથી નાબુદ કરી તેઓને લીધે થયેલાં દરેક દરદો એક સરખી અક્સીર રીતે સારાં કરે છે. ડોક્ટર મિન્ચીન જણાવે છે કે:—એક જીવાન માણસના કેસ ઉપરથી લસણુના ગુણો તરફ મારું ધ્યાન પહેલ વહેલું ખેંચાયું. આ જીવાન કે જેને આખા પગનાં અને પગના પંજાનાં હાડકાંમાં ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો હતો તે મારી સલાહ લેવા આવ્યો હતો. આ દરદીને તપાસીને તેનો પગ કપાવી જાંખવાની મેં સલાહ આપી, પરંતુ દરદીએ તેમ કરાવવાની ના પાડી મારી પાસેથી રજા લીધી. છ મહીના પછી આજ દરદી

તદન તનદુરસ્ત સ્થિતિમાં મને મળ્યો. આશ્ચર્ય પાત્રી મેં એને હકીકત પુછી ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે જે દવા સેંકડો વર્ષો થયાં કેંઠ માળ જેવાં દરદોમાં વપરાતી આવી છે; તેજ દવા રલાણા મનુષ્યે મારા ઉપર વાપરીને મને સાજો કર્યો છે. એ દવા અન્ય કોઈજ નહિ પરંતુ મેંશ, મીંડું અને ખૂમ લસોટીને પારીક લુગદી જેવું બનાવી દીધેલું લસણુ એ ત્રણ ચીજો લગભગ સરખા પ્રમાણમાં મેળવી બનાવેલો લેપ હતો. આ ઉપરથી હું તો તરતજ સમજી ગયો કે આ ત્રણ ચીજોમાંથી રોગ મટાડવાનો ગુણ ધરાવનારી ચીજ તો લસણુજ હોવું જોઈએ. અને તેથી લસણુના ગુણો વિષે જાતી અનુભવ મેળવવા અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવવા માંડ્યું અને તેમાં મને ઘણીજ અન્યથા ઉપજો એટલી ફત્તેહ મળી.

લસણુનો આ પ્રકારનો ઉપાય છટાલી દેશમાં ઘણોજ, ધર મતુ અને લોકપ્રિય છે. છટાલી દેશમાં નાનાં, મોટાં, મરીખ તેમજ તવંગર સર્વે લસણુનો હમેંશાં છુટથી ઉપયોગ કરે છે, તેથી ત્યાં ક્ષયતું પ્રમાણુ ઘણુંજ ઓછું છે, પરંતુ તેજ દેશના લોકો કે જેઓ અમેરિકામાં જઈને વસ્યા છે તેમનાં છોકરાં પોતાના ખીજા નિશાળના સાળતીઓને લસણુની ગંધ કંટાળા ભરી લાગે છે જેથી તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ કરતાં નથી તેથી તેઓ પૈકી ઘણા ખરા ક્ષયના રોગથી પીડાય છે. લસણુ એ ડુંગળીના વર્ગની વનસ્પતિ છે. જેથી ઉપર જણાવેલું “એલીલ સલ્ફાઈડ” નામતું જે તત્ત્વ લસણુમાં રહેલું છે તે ડુંગળીમાં પણ જો કે સમાયેલું છે, તોપણુ લસણુમાં એ તત્ત્વ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રહેલું છે. સાક ટીપાં લસણુના રસમાં આશરે એ ટીપાં જેટલું “એલીલ

સલ્કાઈડ” નામનું તત્ત્વ હોય છે અને એ તત્ત્વજ્ઞ ક્ષયના જંતુ-
ઓના નાશ કરી જીદા જીદા ભાગના ક્ષયને મટાડે છે.

“એલીલ સલ્કાઈડ” જેટલી સચોટ રીતે અને સંપૂર્ણપણે
મનુષ્યના શરીરમાં પ્રસરી જાય છે તેવી રીતે ખીજું કોઈપણ તત્ત્વ
પ્રસરી જતું જણાયેલું નથી. આ વાત મારા સમજાવ્યા સિવાય
તમે પોતે પણ સહેલાઈથી સાબીત કરી શકો એમ છે. લસણની
થોડીએક ઠણીઓ વાટીને તેની લુગદી તમારા પગને તળીએ બાંધશો
અને પછી માત્ર પંદર, વીશ મિનિટ જવા દેવને તમારો શ્વાસ
સુધી જોવાનું ખીજ કોઈને કહેશો તો તે તરતજ તમને કહેશે કે
તમારા શ્વાસમાં લસણ મંધાય છે. આ ઉપરથી એ સાબીત થયું
કે લસણમાં રહેલું “એલીલ સલ્કાઈડ” તમારા પગના તળીયાની
આમડીનાં પ્રડોની અંદર જીતરી રસ અને રક્ત વાહિની નસોની
મારફતે આખા શરીરમાં પ્રસરી છેવટે ફેફસાંમાં થઈ શ્વાસદ્વારા
બહાર નીકળે છે. આ રીતે એ તત્ત્વ રસ અને રક્ત મારફતે ફેફસાં,
આમડી, સ્નાયુઓ, ચક્રત, મૂત્રપિંડ, હાડકાં વિગેરે શરીરના દરેક
નાના, મોટા ભાગોમાં દાખલ થઈ શકે છે અને તેથી લસણનો
પુરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ ચાલુ રાખવામાં આવે તો શરીરના
ગમે તે ભાગમાં રહેલા “ટ્યુબરકલ બેસિલી” નામના ક્ષયના
જંતુઓના નાશ થઈ વિવિધ સ્વરૂપે દેખાવ દેતા ક્ષયના ઉપદ્રવો
શાન્ત થાય છે.

ક્ષયના જંતુઓના લીધે થતા દરેક પ્રકારના ગંભીર “ટ્યુબર-
ક્યુલસ” બાધિઓ એટલે કે ફેફસાંના ક્ષયથી માંડીને તે આમડીના
સડા જેવાં વિદો દરદો સુધીના દરેક રોગ માત્ર લસણના ઉપયો-
ગથીજ સારા કર્યાનું ઉપર કહેલા ડોક્ટરો મોતાના જ્ઞાતિ અનુભ-

પથી જાણવે છે. તેઓ વળી દશ વર્ષના એક એવા છોકરાનો દાખલો વર્ણવે છે કે જેના હાથના હાડકાંને કાપનો રામ લાગુ પડ્યો હતો જેના લીધે તેના હાથની તદ્દન ખવાઈ ગયેલી એક આંગળી કાપી નાંખવામાં આવી હતી, એમ છતાં પણ તે હાથની હયેલીમાં ત્રણ ઉંઠાં નારાં કે છિદ્ર પડી હમેશાં પણ વજાંજ કરતું હતું આ દરદ ઉપર ખીજા બધા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી લસણની થોડી એક કળીઓ બારીક વાટીને ચરખી સાથે મેળવીને ચોવીસ કલાકમાં એક વખત તે સડેલા હાથ ઉપર બાધી દેવામાં આવતી હતી. ચરખી મેળવવાનું ખાસ ઠાંચુ એ હતું કે લસણનો રસ એકલો જો ચામડી ઉપર લગાડ્યો હોય તો સખત બળતરા કરી ફેલાવા ઉઠાડે છે અને તેથી તેની દાહક અસર ઓછી કરી ચામડીનું સં-રક્ષણ કરવા માટે માખણ, ઘેણેલું ધી, વેસેલાઇન, ચરખી કે સાદા મલમનો ભેગ કરવો પડે છે. આ પદાર્થો કાંતો લસણ ભેગા મેળવી દેવા અગર તો લસણની લુગદી મુકતા પહેલાં દરદવાળા ભાગ ઉપર સારી પેટે ચોપડવા જોઈએ. આવી રીતે ચરખીની મેળવણી કરવા છતાં પણ શરૂઆતમાં પેલા છોકરાને કેટલીએક બળતરા સહન કરવી પડતી હતી તો પણ તેને જલદી કાયદો જાણવા લાગ્યો. અને બધી મળીને માત્ર દોઢ મહીના જેટલી મુદતમાં તેના હાથ સાજો થઈ ગયો.

યુરોપમાં હાલમાં જે બીપણુ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના અંગે અનુભવોને કાંઈ કાંઈ નવિન અનુભવો મળતા જાય છે, યુદ્ધના અંગે વૈદ્યક સમંધિ જે, જે કાંઈ અનુભવો મળ્યા છે અને દીનપ્રતિદીન મળતા જાય છે તેઓ પૈકી હાલમાંજ એક આંગ્રેવાન આર્મી સર-જ્યનને જાતિ અનુભવથી ખાત્રી થઈ છે કે લસણના રસમાં ચોખ્ખું

એટલે વરાળને ઠારીને બનાવેલું પાણી ઘટતા પ્રમાણમાં મેળવીને
 ગમે તેવા એપ લાગેલા ધાને લગાડવાથી એટલે તે પાણી વડે ધાને
 ધોવાથી તથા તેમાં બીજાં વેલાં કપડાં ધા ઉપર બાંધી રાખવાથી
 ધાર્મા સડો ઉત્પન્ન કરનારા એપી રોગી જંતુઓનો નાશ થઈ બહુજ
 જલદી અને સારી રીતે ધા રૂઝાઈ જાય છે. ગમે તેવા મોટા કે
 સુંઘવણ ભારેલા ધા પડેલા હોય તો પણ લસણનો રસ અને પાણી
 રામબાણની માફક ચક્રસીર નીવડે છે. પોતાના બહેળા જાતિ અ-
 નુભવની આ વાત ઉક્ત લશ્કરી સરન્યને યુરોપનાં સર્વે રજીક્ષેત્રમાં
 ફેલાવી દીધી છે, અને તે દરેક સ્થળોએ આ સોધો અને સારો ઉ-
 પાય ખીજી મોંઘી દવાનું સ્થાન લેવા લાગ્યો છે. આ સરન્યન પોતે
 નમ્રતાપૂર્વક કબુલ કરે છે કે:—આ શોધ મારી પોતાની નથી,
 પરંતુ એક ક્રેન્ય ખેડુતની સ્ત્રી ધણા એક વાએલ થયેલા યોદ્ધાઓ-
 ના ધા આ ઉપાયથી અન્યખી ભરી રીતે મટાડતી મારા જેવામાં
 આવી હતી જેથી આ ઓષધિનો અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ
 લેઈ જેતાં મારી પણ તે વિષે સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાથી દુનિયાના
 હિતની ખાતર જાહેર કરું છું.

લસણ જેવી અહ્ય મૂલ્યે મળતી ચીજમાં આવા અમૂલ્ય ગુણો
 સમાએલા છે એવું પશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને આજકાલ સમજવાથી
 જ્યારે તેઓ તેના વડે અનહદ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આપણા
 પૂર્વજોએ છેક પ્રાચીનકાળથી તેના આવા ગુણોનાં મશોગાન કર્યા
 છતાં પણ તેના પ્રત્યે એ દરકાર બની ગિદેશી ચીજોના મોહમાં પ-
 ડીએ છીએ એ વાત કેવળ આપણા દુર્ભાગ્યનું જ સૂચન કરે છે.

૩૬૫વંતી

સં. ૩૬૫વંતી, ચણપત્રી, સવતોયા, હિં. ૩૬૫ વ. રાનહરમરા
ખરડી ગુ. પડિયો, પલિયો, કન્હી. ઊંચુ, ગુંચુ લા. *Cressa*
Cretica.

વિવરણ—૩૬૫વંતી એ દિવ્યોષધિઓના વર્ગની એક દુષપ્રાપ્ત
તથા અચિંત્ય શક્તિવાળી મહોષધિ છે એના ઊંડવા ના થા દોહ
કુટ જેટલા લાંબા વધે છે. એ ઊંડવાઓ કોઈ કોઈવાર થોડા
હિંચા પણ વધે છે, પરંતુ ધણું કરીને તો જમીન ઉપર છાતળાંની
માફક પથરાએલાજ હોય છે. એના ઉપર શાખાઓ ધણી ગીચો
ગીચ આવેલી હોય છે અને તે નીચેથી ઉપરની બાજુ તરફ નહા-
ની થતી નીકળેલી હોય છે જેથી એ શાખાઓની ૩પરેયા ત્રિકોણ
થઈ રહેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ઝીણાં એટલે લગભગ ના ઈંચથી
કંઈક લાંબાં અને તેથી કંઈક ઓછાં પહોળાં હોય છે અને
બન્ને સપાટી ઉપર ધોળા, નરમ અને લાંબા વાળની રૂંવાટી આ-
વેલી હોય છે, જેથી તેઓ ધોળાશ લેતાં લીલા રંગનાં દેખાય છે.
એ પાંદડાં જરા જડાં હોય છે. તેમાંથી એક જાતનો પ્રવાહી ઝાંઈ
કરે છે. પાનની વાત જરા ઉચ્ચ અને સ્વાદ ચીકણ લેતો તૂરો
અને જરા ખારો હોય છે. ફુલો શાખાઓના છેડ નહાની ગુન્હી
અથવા કલંગીની માફક આવેલા હોય છે. જે ધોળા કે ફાંજ ચુલાખી
રંગનાં હોય છે અને ફળો ગોળાકાર લેતાં સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં બારીક
દાણા જેવાં એ, ચાર ખીલાં હોય છે. એના આખા ઊંડવા ઉપર
ધોળા, ચળકતા જરા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે જેથી આખો
ઊંડવો ધોળાશ લેતો લીલો દેખાય છે. આ વનસ્પતિ ધણા બાજે

ખારવાળી જમીનમાં શિયાળે વિશેષ જોવામાં આવે છે. એના ઉપર ઝાકળ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ મોટી જેવાં પિન્દુઓથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને પછી તે પાણી ટપકીને નીચેની જમીન ઉપર પડે છે. જે ખારાશ વાળી હોવાથી બીની થઈ રહે છે. એ રીતે તેના ઉપરથી ટપકવું જળ જાણે તે વનસ્પતિ રૂઢન કરતી હોયને તેવું દેખાય છે, જેથી સંસ્કૃત ભાષામાં તેને રૂઢંતી અથવા તે સ્વંતી અને વળી છેટેથી જોતાં ચણના છોડવા જેવી માલમ પડતી હોવાથી ચણપત્રી નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુણદોષ—રૂઢંતી કઠુ તિક્તોષ્ણા ક્ષય કૃમિ વિનાશિની ॥

રક્તપિત્ત કફ શ્વાસ મેહહારી રસાયનો ॥

રૂઢંતી તીખી, કઠવી, અરમ, ક્ષય, કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ અને પ્રમેહનો નાશ કરનારી તથા રસાયન સમાન ગુણ આપનારી એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તથા રોગનો નાશ કરનારી છે.

રાજનિષંદુ.

ઉપયોગ—એના છોડને મૂળ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવી સૂકવી ચૂર્ણ કરી ૧૦ થી એક તોલાના પ્રમાણમાં ક્ષેષ્ઠ મધ સાથે ચાટવાથી કફની ખાંસી અને શ્વાસ દુર થાય છે. એજ ચૂર્ણને દુધમાં નાંખીને પીવાથી જો એના સ્તનમાં દુધનો વધારો થાય છે. નાક વાટે લોહી પડતા રક્તપિત્તના દરદમાં તેના છોડને પાણી સાથે ઉકાળીને તેની બાફ નાકમાં આપવામાં આવે છે. વળી એના ચૂર્ણમાં સરખા લાગે વાવડિંગની મીળેતું ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી, સુંધરાથી તેમજ અંગે ચોપડવાથી શરીરમાં રહેલાં ઊંચી જંતુઓનો નાશ થાય છે.

રૂપવંતી એક તોલો અને કાળાં મરીમાં એ વાલ સાથે મેળવીને પીવાથી બગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. વળી એક શેર દુધ, એક શેર પાણી, અઢી તોલા ધી અને એ તોલા મધ એ મધું ભેગું કરીને ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઈને દુધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે જીતારી લેષ તેમાં એક તોલો રૂપવંતીનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવું. એમ ૪૯ દિવસ આ ઔષધ લેવાથી સર્વે પ્રકારના પ્રમેહો શાન્ત થાય છે.

વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તો તેના આ મુજબ ગુણો બતાવેલા છે. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓનું જ્ઞાન ધરાવનારા સંત મહાત્માઓ જણાવે છે કે એના રસ સાથે પારાની ગોળી બનાવી શકાય છે અને વળી તાંબાની સફેદ ભસ્મ થાય છે, અને તે બનાવવાની કૃતિ એવી છે કે:-

રૂપવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટીને ગોળી બનાવવી પછી એ ગોળીને રૂપવંતીના છોડને વાટીને બનાવેલી લુગદીમાં ઘાલી તે લુગદીને એક સરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર ખીજું સરાવલું જોડું ઢાંકી તે સરાવલા ઉપર કાપડ માટી કરી પછી જમીનમાં એકવીંત, લાંબો, પહોળો અને જીડો ખાડો ખોદી તે ખાડાને અઠાયાં છાણાથી અડધો ભરી તેમાં પેલો સરાવલાનો સંપુટ મૂકી તેના ઉપર ખીજાં છાણું ખાડાની ટોચ સુધી ભરી અગ્નિ સળગાવવો, અને ત્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે સપૂટને ખાડામાંથી કાઢી લેવું જેથી પારાની કડીણ ગોળી તૈયાર થઈ જાય છે. આ ગોળીને જે ભાગી નાંખીને શરીરથી રૂપવંતીના રસમાં ઘુંટીને ઉપર મુજબ અગ્નિ આપવામાં આવે તો તેની ઉત્તમ ભસ્મ

થાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે કરી કરીને ત્રણ વખત ધુટીને તે દરેક વખત અગ્નિ આપવો જોઈએ.

આ ભસ્મ અનેક દરદાનો નાશ કરે છે. એ સિવાય વળી તેના સંયોગથી તાંબા કે રૂપાનું સોનું થાય છે એમ કહેવાય છે. આ કામ માટે સોળ તોલા તાંબા કે રૂપાને ગાળીને તેના રસમાં એક તોલા ભસ્મ ઉમેરવી જોઈએ એમ સંભળાય છે.

પારાની ગોળી તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ આપવાનો એક બીજો પણ એવો વિધિ કહેવામાં આવે છે કે:—રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ ધુટી ગોળી બાંધી રૂદ્રવંતીના પંચાંગની લુગદામાં ધાલી સરાવલાંના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર ૩૫૬ માટી કર્યા પછી એક વીતનો ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં છાણું ભર્યા સિવાય એ સંપુટ મૂકી તેના ઉપર ખાડાની ટાય સુધી રેતી ભરી પછી તે રેતી ઉપર એકાદ, એ ટોપલીઓ અડાયાં છાણું નાંખી એ ધુટીનો અગ્નિ આપવો જોઈ ગોળી તૈયાર થશે.

તાત્ર ભસ્મ બનાવવા માટેનો વિધિ એવો છે કે:—ચાખખાં ચાખાનાં પાતળાં પત્રાં બનાવી તેને અગ્નિમાં નાંખીને લાલચોળ થઈ જાય એવાં ગરમ કરીને રૂદ્રવંતીના રસમાં ઘુઝવવાં, એમ વારંવાર ગરમ કરીને એકવીસ વખત તે રસમાં ઘુઝવવાં, અને પછી એ પત્રાંને રૂદ્રવંતીના પંચાંગને વાટીને કરેલી લુગદામાં રાખીને તેના ઉપર ૩૫૬ માટી કરીને એક મળ લાંબા, પહોળા તથા એટલાજ ઊંડા ખાડામાં અર્ધ સુધી અડાયાં છાણું ભરીને એ ૩૫૬ માટી કરેલી લુગદા મુકી તેના ઉપર ખાડાની ટાય સુધી બીજાં છાણું ભરીને અગ્નિ આપવાથી તાંબાની હિરામ સહિત ભસ્મ થાય છે.

વજ.

સં. વચા, ઊચા હિં. વચ, ખુરાસાની વચ, સંદેહ વચ, મ-
વેખંક, પાંદરે વજ ગુ. વજ, ઘોડાવજ અ. બિહલવુંજ ઈં. Sweet
Flagroot Acorus calamus.

વિવરણ—એના છોડવા નાના થતા હોઈને તે બીનાશવાળી
જગ્યામાં ખારે માસ થાય છે. ઘનદેશ મણીપુર તેમજ આસામ
તરફ એની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પશુ આપણા બજારોમાં માંધી-
એના ત્યાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેનાં મુળ કે જે ઘોડાવજના નામે
ઓળખાય છે તે પુષ્કળ જગ્યામાં મળી શકે છે. વળી એની એક
જાત ધરાવ તરફથી પશુ આ દેશમાં આવે છે જે ખોરાસાની
અથવા તે ઘોળી વજના નામે ઓળખાય છે. પરંતુ ઔષધના
કામમાં તે બધા આગે ઘોડાવજનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—એક પ્રાચીન સમયથીજ આ ઔષ-
ધિનો દેશી તેમજ યુનાની વૃક્ષકમાં ઉપયોગ થતો ચાહ્યો આવે છે.
આર્થવૈદ્યોએ એનાં મુળીયાંને કડવાં, ઉષ્ણ અને અગ્નિગું દીપ્ત
કરનારાં જણાવ્યાં છે. વળી તે કફ અને વાયુને જુદા કરવામાં
તેમજ ઉઘટી કરાવવામાં ઉપયોગી છે, પેટના આક્રમમાં તેમજ
શગમાં બહુ હાયદો કરે છે, ઝાડા અને પેશાબને શુદ્ધ કરીને તેની
વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં અસરકારક છે, વાર્થુને સ્વચ્છ કરનાર
અને બુદ્ધિ આપનાર છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે હીરટીરી-
યા, વાષ અને જિન્નાહના માટે તે એક ઉત્તમ દવા છે અને કંઠની
આંદર રહેલો કફ દૂર કરી શ્વાસ નળીને ચોખી પનાવામાં

અન્ય રીતે કામ કરે છે એવા અનુભવ આવ્યાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે.

ઘોડાવજને નાના પ્રમાણમાં એટલે દશથી વીસ ઘડિં બાર લેવાથી દમને બેસાડી દે છે. આ કામ માટે એનું ચૂર્ણ પ્રથમ ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન જેટલું આપીને ત્યાર પછી દર બે ત્રણ કલાકે દશ દશ ગ્રેન આપવાથી ઉત્તમ અસર થાય છે. જો તે વધારે પ્રમાણમાં એટલે ૩૦ થી ૬૦ ઘડિંબારની માત્રામાં લેવામાં આવે છે તો તરત જીલટી કરાવે છે અને તેથી જ્યારે બાળકને અથવા તો વૃદ્ધ પુરુષને છાતીમાં કઠનું જોર વધારે થાય છે છતાં તેઓ અશક્ત હોવાથી જોરથી કઠને બહાર કાઢી શકતાં નથી અને અત્યંત અમુકાય છે ત્યારે યોગ્ય વજને આપવાથી સરેલાઇથી કષ્ટ નીકળી જઈ આરામ થાય છે જો શરદીથી ગળામાં સોજો આવ્યો હોય તો એક પાઇની વજ લાવી ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી રકત દશ ઘડિં બાર જેટલો બૂકો દુધમાં નાંખીને પીવામાં આવે તો તરત સોજો નરમ પડે છે અને તેની સાથે ગળામાં પડતી ખરેરી પણ દુર થાય છે, કેમકે વજમાં સુકાઇ જતા ગળામાં અમી ઉત્પન્ન કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે શરદીની ખાંસી થઇ હોય તો જે-ઠીમધ અને વજ એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વીસથી ત્રીસ ઘડિંબાર જેટલું ચૂર્ણ લેઇ સવાર, સાંજ મધ સાથે મેળવીને આટલું હોય તો તેજ ધડીએ ચમકારીક ગુણ માલમ પડે છે અર્થાત્ ખાંસીના માટે વિદેશથી આવતી બારે કિ-મતની "કેકે લોઝેલસ" નામની જે ટીકડીઓ બજારમાં વેચાય છે તેની બરાબર આ દવા કામ કરે છે. છતાં તે માત્ર એક પાઇના અર્થે તૈયાર થઇ શકે છે અને વળી બે, ત્રણ, દિવસ ચાલી શકે

છે. વાઘ, હીરડીરીયા અને ઉન્નાદના દરદમાં બે યોગ્ય વિધિથી વળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો જમે તેવું વિકટ દરદ પણ જ્ઞાન્ત થાય છે. ચીનનો ચીકુ કાઝી નામનો પ્રખ્યાત તખીય હી-રડીરીયાના દરદ ઉપર વળનો યથા યોગ્ય વિધિથી ઉપયોગ કરતો હતો. જેથી તેના હાથે તે દરદના અનેક દરદીઓ સારા થતા હતા.

આ ઔષધિના અથવા ઉત્તમ ગુણોની માત્ર વૈદ્યોનેજ નહિ પરંતુ દેશી વિદેશી ડોક્ટરોને પણ સંપૂર્ણ ખાત્રી થયેલી જ અને તેથી તેઓએ પણ તેના સમ્બંધનાં પુષ્કળ પ્રસંશા કરેલી છે.

રતનાગીરીના સ્વરૂપન એવ્ય. મેકમેલન જણાવે છે કે:—
બચ્ચાને શરદી થઈ આવે છે ત્યારે પાણીમાં અથવા તો સ્પીરીટમાં મેળવીને આ ઔષધ છાતી ઉપર લગાડવામાં આવે છે. વળી સર્પને આ ઔષધિનો વાસ અતુકુળ નહિ પડતાં તેના વાસથી તેના ઉપર ઘેનની અસર થાય છે, જેથી અહીંના લોકો ધરની આસપાસ તેવું વાવેતર કરે છે અને સાપ પકડવાને ધંધો કરનારા વાદી લોકો હમેશાં તેનાં મુળીયાં ચાવે છે.

આ વાત કંઈ નવિન નથી પરંતુ “ ગાર્ડી વિદ્યા ” નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

રામઠ વચાઘૃષ્ઠા કર વાહુમલેપનાત્ ॥

ઘટસર્પે તદા ગ્રાહ્યો ન દંશતી કદાચન ॥

હીંગ તથા ઘેડાવજ એ બંનેને સરખા ભાગે લેઈ પાણી સાથે ધસીને હાથે તેમજ શરીરે ચોપડી પળી છુટાં સાપને તો શું પરંતુ ઘડામાં નાખેલા સાપને પકડે તો પણ કરડી શકતો નથી. જો સાપને મુલા પછી પણ સ્પર્શ કરતાં ભય લાગે છે તે સાપ

છતવા છતાં પણ જે ઔષધિના કેવળ વાસ માત્રથી આવે એમ કહી શકાય તે ઔષધિનો પ્રભાવ કંઈ જેવો તેવો મળ્યા નહિ.

પખાનાના સરજન મેજર. આર. એડ. દત્ત. એમ. ડી. જણાવે છે કે:—કર્મ તરીકે વજની વપરાય બહુ જ સાધારણ છે. તેનો બહુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે, જેનું ઉત્તમ પરીણામ આપ્યું છે. ઘણી વખત એનો એક કટકો લેઈને હું મોઢામાં રાખતો અને તે પોતાનું કામ “કે લોન્ગ્સ” કરતાં બહુ જ સાફ કરતો.

મદ્રાસના સરજન ખાનબહાદુર મુહમ્મદીન શરીફ જણાવે છે કે:—આ દેશમાં માત્ર એ જ એવાં વનસ્પતિ દ્રવ્યો છે કે જે એનાનામાં નાની માત્રા એટલે ત્રીશ એનાના વજનથી ઊંચટી કરાવવાને સુલુ ધરાવે છે, એ જે દ્રવ્યો પૈકીનું એક તે આ ઘોડાવજ છે, ઉંચટી કરાવવાને માટે ૪૫ એનાથી વધારે પ્રમાણમાં તેને વાપરવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી અને જે કે: ૪૦ એનાની માત્રામાં આપવામાં આવે છે તે એટલું બહું તીવ્ર વમન થાય છે કે જે એકદમ બંધ કરી શકાતું નથી. આ ઔષધિ દમના માટે સારી છે તે એવી રીતે કે પહેલાં તે મોઢા ડોઝમાં એટલે કે ૧૫ થી ૨૦ એનાના વજનથી આપી પછી દર બે અને ત્રણ કલાકે ૧૦ એના વજનથી કર્મ તરીકે આપવાથી ઘણા એક સારમાં દમમાંથી મુક્ત કરે છે.

આ ઔષધી રાગી સરદીવાળી ખંસી, ડિસ્ટીરિયા, ચક્ષુ અને અનુક સ્થિતિના બુના અશુરુના માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. વળી સતત જ્વરમાં જાહેર કિરન'ઈનથી થોભ આરામ થતો નથી

ત્યારે તેની સાથે આ ઓપધ મેળવીને આપવાથી ફત્તેહમંદ પરી-
ણામ આવે છે.

માંગલોરના સરજન ડબ્લ્યુ. એ. લી. જણાવે છે કે:—લોહ-
વજનને વાળીને કરેલા કોલસાઓનો જૂકો ૧૦ થી ૨૦ ઘઉંનાર
જોટલો લેઈ પાણી સાથે આપવાથી નેપાળાથી થતી ઝેરી અસરને
અટકાવ કરે છે. કારણ એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે નેપાળાના ઝેરનું
એ શમન છે.

કચ્છ જુજના સરજન ડબ્લ્યુ. વારન જણાવે છે કે:—જો
એને વાટીને માથા ઉપર લગાડવામાં આવે તો માથામાં થતો દુ-
ખારો તરત અંધ પડે છે, અને જો નાક ઉપર લગાડવામાં આવે
તો સળેખમ, શરદી વાળી ખાંસી અને ધનકૃત્યુએનજાને મટાડે છે.

સુરતના ડૉક્ટર પી. મોતીવાળા જણાવે છે કે:—વાઈ,
જિન્નાદમાં વજનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ-
આતળ આપવાં. રૂખ જિન્નાદ હોય ત્યારે જરા કઠ એટલે ઉપ-
લેટનું ચૂર્ણ મેળવીને મધ સાથે આપવું. જો વજની સાથે વાહી
કે જોને કરમી પણ કહે છે તે મેળવીને તેનો ઉપયોગ લાંબી મુદત
સુધી એક સરખો કર્યો હોય તો તેનાથી ગમે તેવું દીવાનાપણું
દુર થાય છે એટલે કે જે દરદીને એક વખત સાંકળથી પાંધ્યો
હોય તે પણ છુટી જાય છે. અમો હીંમતથી કહીએ છીએ કે જેઓ
જીર્ણ રોગી હોય; જેઓએ છેવટની આશા છોડી હોય કે આપણે
આ રોગ સારો થશે નહિ. તેઓશ્રીને અમારી પ્રાર્થના છે કે તમારાં
દરદોના માટે આપરે આર્થ વૈદું અજમાવો અને તે તમને નવી
જીંદગી બક્ષશે. પશ્ચિમના વૈદકમાં મુંગાપણું, વાઈ, હીરિટરીઆ,

હોવાનાપણું, કોઈ, દમ, હાંફણુ વિગેરે કેટલાએક જીર્ણુ રોગોને માટે હજી સુધી ન્યારે અપૂર્ણતા છે, ત્યારે આર્થ વૈદું તો કંઈ વર્ષોનાં વર્ષા પૂર્વેજ આ આખતનો નિશ્ચયાત્મક શોધ કરી બેઠેલું છે. પરંતુ નિરાશ થત બેઠેલા જીર્ણુ દરદીઓએ તે શોધાતું લાંબા સમય સુધી અખંડિત રીતે સેવન કરવું જોઈએ. માત્ર અઠ, દસ દિવસના ઉપયોગથી જોઈએ તેવો ફાયદો થાય તેમ નથી, કેમકે આ સુવેદિક ઓષધો એકદમ રયદો કરતાં નથી, ધણી ધીમશયી કરે છે. કારણ તેમાં સરોરને તત્કાળ જગૃતિમાં લાવવાને વિદેશી ઓષધોની માફક સ્પિરિટ ઉમેરવામાં આવતો નથી, અને જો કદી ઉમેરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને તે જોઈએ તેવો માફક આવે તેમ નથી, કારણ આ દેશની પ્રકૃતિ ગરમ છે, પશ્ચિમના દેશો જેવી સરદ નથી. પરંતુ કમનસીબની વાત છે કે “અખી કે અખી લાવ, શીર ચાહે અયેસા હોગ.” એ કથનાતુસાર આજકાલના લોકોને એવી ચીજો જોઈએ છીએ કે જેતું પરીણામ પાછળથી ગમે તેવું આવે પરંતુ તત્કાળ ફાયદો કરતી હોય

આસિસ્ટન્ટ સરજન ડી. મોડીલ્પર જણાવે છે કે:—ખાજકને ગળું પડે છે તથા તાણવું એસી જાય છે ત્યારે વજ અને જયજળ સરખા ભાગે લેખને દુધમાં ધસીને તાણવા ઉપર ભરવાથી તેમજ વજ, હરડે દળ અને ઉપસેટ એ ત્રણ ચીજો સરખા ભાગે લેખને કરેલું ચૂર્ણ એકથી બે વાલ જેટલી માત્રામાં લેખ દુધ સાથે પાછ દેવાથી આરામ થાય છે.

વજમાં આવા ઉત્તમ ગુણુ રહેલા હોવાથી દેશી વૈદ્યોમાં તેની નીચે મુજબ પનાવટો મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે.

૧. વચા ચૂર્ણ—વજનું વચ માળ કરેલું ચૂર્ણ ૧૦થી ૨૦ મહાભારતની માત્રામાં લેવ મધ સાથે ચટાડી દેવું અને કેવળ દુધ માત્રનો ખોરાક રાખવો. ઉપયોગ અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર.

૨. સારસ્વત ચૂર્ણ—ઉપલેટ, આસંધ, સિંધવ, અજમો, જીરું, શાહજીરું, મુંડ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, કાળીપાદ અને શંખાવળી એ બધી ચીજો સરખા ભાગે અને તે બધી ચીજોના તેલથી અમણી વજ લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપી છાંયે સૂકાની ખાટલીનાં ભરી રાખવું. ઉપયોગ—જ્ઞાનતાંતુઓની નબળાઈ, સ્મરણ શક્તિનો નાશ કિંવા કમી થવું, વાણીની જડતા, અને અપસ્માર એટલે વાઈ તથા ઉન્માદ એટલે લેલછા ઉપર.

૧૩.

સં. વટ હિં મ. વડ, ગુ. વડ, વસ્ત્રો. તા આશ્ર ફા એશા-એમદે ધં. Banyantree લા. Ficus Indious.

વિવરણ—વડનું ઝાડ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી.

ગુણદોષ—

વટઃશીતોગુહ્ય્રાદી કફપિત્ત વ્રણાપહઃ ॥

વર્ષ્યો વિસર્પ દાહન્રઃ કષાયોયોનિદોષદત્ ॥ ભા. પ્ર. ૧૬

વડ શીતળ, ભરે, ઝાડાને રોકનાર, ક્ષ, પીત અને ચાંદાને મટાડનાર, કાન્તિને સારો કરનાર, રતવાના રોગનો નાશ કરનાર, અજાણને ટાળનાર અને યોનિદોષને હરનાર છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં તો વડના ઉપર મુખ્ય મુખ્ય અતાવેલા છે અને તેથી તેના મુળની છાલની પાણી સાથે ઉકાળીને તે પાણીથી બળત્રાવણાં ચાંદાં ધોવામાં આવે છે, તેમજ પ્રમેહ અને પ્રદરના રોગમાં પીચકરી મારવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી એ કાઠો હાયાપીટીસ એટલે જે દરદમાં પેશાબ વારંવાર ઉતરે છે તેમાં પીવાને આપવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી જે દુધ નીકળે છે તે સાકર અથવા તો પતાસા સાથે મેળવીને ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની ખરમી મટે છે. એનાં પાંદડાની કોમળ કુંપળાંતું ચૂર્ણ કરીને સાકર સાથે મેળવીને લોહી પડતા ઝાડા, મરડા અને સંચ-હણીના દરદમાં આપવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યોમાં તો તેનો મુખ્ય ઉપયોગ એ પ્રમાણે છે, પરંતુ જડીચુટીઓ જાણનારા તો તેને નીચે મુજબ કામમાં લાવે છે.

એક તોલો ચણાની દાળ લઇને તેને વડના દુધથી પલાળી કાચે પહોળી કરતાં જ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે ફરીથી કમરના દુધથી પલાળી બરાબર સુકવી નાંખી વાટીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં જવંત્રિ, જયશમ, એલચી અને કેસર એ દરેક એક, એક આંતીબાર અને ૧૧ વાલ અશીષ્ટનું ચૂર્ણ ઉમેરી સારી પેઠે ખરલ કરીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી માતાના દુધમાં લોળીને વાળકાને પાવાથી જે બળકને ગળું પડવાથી દિવસે દિવસે મળી જતું હોય તેને આરામ થાય છે.

ધાતુસાવનું દરદ—સારા, મોટા વડની તાજી છાલ કે જે રંગ પીળાશ પડતી હોય તે લારીને ખાંડી ખોખરી કરી એક મહુ પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી ખાંડી રહે ત્યારે એવું ઉતારી છોડાંને ખૂબ ચોળી મસળીને તે પાણીને ઝીણા કપ-

હાથી માળી લેવું, અને પછી ફરીથી ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી તે પાણીને ઉકાળતાં જ્યારે મધ જેવું ઘટ્ટ થવા આરે ત્યારે અગ્નિ તકન ઝોછો કરી સારી પેટે હલાવતા રહેવું. જ્યારે યરામર અપ્પીણુ જેવો ધન તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બહુ ફળી નામની વનસ્પતિનું સાત તોલા ચૂર્ણ નાંખી સારી પેટે હલાવી એકવ કરી પછી તેની અણીભેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓમાં- થી દરરોજ સવાર, સાંજ, એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવી અને સાદો ખોરાક રાખવો, ગોળ, તેલ, રીંગણું, લાલ મરચાં, અથાણું, વિગેરે ગરમ પદાર્થો ખાવા નહિ તેમજ સોડા વિગેરે ક્ષાર દ્રવ્યો પીયાં નહીં જેથી પેસાચ માગે કિંવા સ્વપ્નામાં જતી ઘાતુ બંધ થશે.

આ ઉપાય “ અખમર અલકીમીયા ” નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવ્યો હતો અને અતુલવ લેતાં અકસીર યુલુદાયક માલમ પડ્યો. જે આ દવામાં બહુ ફળી ઉપરાંત બે વાલ કસ્તૂરી, ૧ તોલો સોનાના અને ૧ તોલો રૂપાના વરખ કે ભસ્મ ઉમેરવામાં આવે છે તો વળી વિશેષ ફાયદો કરે છે. પરંતુ જે આ ચીજો ઉમેરવામાં આવે તો પછી આ દવાનું પ્રમાણ શરૂઆતમાં માત્ર એક રતી જેટલું લેવું. અને પછી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ એક વાલ સુધી લેવું. તેમજ જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે પાણીના બદલે એક તોલા માખણ સાથે ખાવું.

સોમવલ્લી.

સં. સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી, સોમ મ. સોમયેળ, રાતરોર યેળ,
 હિ. સોમલતા ગુ. યોરવેલ, સાંતીઆવેલ, ચીરાડી. લા. Saroo-
 temma brevistigma.

વર્ણન—ખરી સોમવલ્લી એ કષ્ટ વનસ્પતિ છે તે સંખંધિ હજી નક્કી થયું નથી. મુંબાઈમાં પારસી ગૃહસ્થો “હોમ” નામની વનસ્પતિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરે છે અને તે ઇરાનથી આવે છે એજ સોમવલ્લી છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને કહે છે કે તે આફઝાની જાતની વનસ્પતિ છે, જ્યારે વૈધરાજ રૂઢનાથજી પોતાના નિઘંટ સંગ્રહમાં જણાવે છે કે તેના યોરની જાતના વેલા થાય છે.

આજકાલના વૈદ્યો પોરબંદર તરફ થતી એક જાતની વન-
 સ્પતિ કે જેના વેલા ખરસાણી અર્થાત્ ડાંઢલીઆ યોરની ડાળીઓ
 જેવા થાય છે તેનેજ સોમવલ્લી તરીકે ઓળખે છે. આ વેલાઓનો
 રંગ ઘોળાગ્ર લેતો શીકો લીલો એટલે બસ્મી રંગનો હોય છે. એની
 શાખાઓ જરા સખ્ત, ગોળ અને લીસી હોય છે અને તેમાં દુધ
 જેવો ઘોળો પુષ્કળ રસ હોય છે. એમાં ધણું કરીને પાંદડાં જેવામાં
 આવતાં નથી, પરંતુ એની કોમળ શાખાઓને સાંધે કઠાય સૂક્ષ્મ
 પાંદડાં આવતાં હશે તો તે તરત ખરી જતાં હશે.

મહર્ષિ ચરકાચાર્ય જણાવે છે કે:—

“સોમ નામીષધિરાજ:પંચદશપર્ણ:સ સોમ ઇચ્છીયતે વર્દતેચ” ॥

સોમ નામે સવસ્ત ઓષધિઓના રાજ સ્વરૂપ વનસ્પતિનાં પંદર પાંદડાં હોય છે, જે ચંદ્રમાની કળાઓની માફક એ છાં ચતાં જાય છે તેમજ વધતાં જાય છે.

સુશ્રુત જણાવે છે કે:—

સર્વેષામેવસોમાનાં પત્રાણિદશ્વપંચ ॥
 તાનિ શુક્રેચ કૃષ્ણેચ જાયન્તેનિપતન્તિચ ॥
 एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरदस्तदा ॥
 શુક્રસ્ય પૌર્ણિમાસ્યાન્તુ ભવેત્ પંચદશચ્છદઃ ॥
 શીર્યતે પત્રમેકૈકં દિવસે દિવસે પુનઃ ॥
 કૃષ્ણપક્ષેક્ષયે ચાપિ વલ્લિ ભવતિ કેવલ્મ

સઘળા જાતની સોમવદલીઓમાં પંદર પાંદડાં હોય છે. અંધારીયામાં સઘળાં પાંદડાં ખરી જાય છે અને અજવાળીયામાં નવાં ફુટતાં જાય છે. દરરોજ એક પાંદડું ખરી જાય છે અમર નવું ફુટે છે અર્થાત અજવાળી પડવેના દિવસે પ્રથમ એક પાંદડું નિઃજે છે અને પછી દરરોજ એક, એક પાંદડું નવું ફુટતું જઈ પુનેમનઃ દિવસે પંદર પાંદડાં પુર્ણ થાય છે. આવી રીતે અંધારીયામાં પાંદડું એક, એક પાંદડું ખરતું જઈ અમાવાસ્યાને દિવસે એક પણ પાંદડા સિવાયની કેવળ વેલી જ માત્ર શેષ રહે છે

વળી સુશ્રુત કહે છે કે:— एक एष खलु भगवान्सोम.स्थानक नामा कवि वीटर्ष्य विशेषैःचतुर्विंशतिधा विद्यते ॥ સોમવદલીની કેવળ એકજ જાત હોવા છતાં પણ ઉત્પત્તિ સ્થાનક, જુદી જુદી

આકૃતિ અને મુશુના બેદોને લાઇને ચોવીસ જાતની મનાય છે, અને તેઓ પૈકી કોઇની જડ, કોઇનાં પાંદડાં તેા કોઇનો કંદ વિશેષ ઉપ-
યોગી મનાય છે.

રસસાર ગ્રંથમાં લખવામાં આવે છે કે:-

સોમવલ્લોદ્વિધાયેયા શ્વેતારકા સકન્દકા ॥

“ સોમવલ્લી એ જાતની સમજવી, ધોળા અને રાતા કંદવાળી”
મુંબાઈના વૈદ્ય ધન્વંતરિ રામાનુજદાસ આયુર્વેદ પંચાનન કહેછેકે:-
અમે સં. ૧૬૫૨ના જેઠ મહીનામાં શ્રી બદ્રીનરાયજીની યાત્રાએ
ગયા તતા, ત્યાંથી સત્પથનાં દર્શન કરવાને માટે પ્રયાણ કરવામાં
આવ્યું. એક પહાડી મનુષ્ય કે જે ત્યાંની વનોપધિઓથી સારી રીતે
મજ્જીતગાર હતો તેને અમે સાથે લીધેા હતો. સતપથના ત્રણે કુડો
જેઠને રાત્રિ શ્રીરંગાચાર્યજીની ગુફામાં વ્યતીત કરી સવારના સૂર્ય-
કુંડ જવાને નીકળ્યા, પરંતુ એ માઈલ જેટલે દુર જવાની સાથજ
અમે ચારે મનુષ્યો એમુદ્ધ થઇ ગયા, મોઢામાં શીસુ આવવા લાગ્યાં
અને શરીર બરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. અમારી આવી સ્થિતિ થ-
યેલી જેઠને સાથે આવેલો પહાડી મનુષ્ય તરતજ નજીકના સ્થળ
માંથી એક વનસ્પતિ ઉપાડી લાવ્યો અને તેનાં પાંદડાંને મસળીને
અમારા મહોડામાં તેનો રસ નીચોવ્યો જે ખટમધુરા અત્યંત સ્વા-
દિષ્ટ સ્વાદવાળો હતો. આ રસનો જીભને સ્પર્શ થવાની સાથેજ
અમે તરત ચેતન થઇ ગયા, ત્યારે તે પહાડી બોલ્યો કે હવે આટ-
લેથી આમળ બઈ શકવાની તમારામાં શક્તિ નથી, જેથી પાછા
જવો, નહિ તેા ક્ષેમઠના માર્યાં જશો.

પહાડી જે વેલી લાગ્યો હતો તેની લાંબાઈ એક હાથભરજી હતી અને આ દિવસ એકાદશીનો હોવાથી તેના ઉપર માત્ર અગ્ન્યાન્ન જ પાંદડાં હતાં. એ પાંદડાંનો આકાર વડનાં પાંદડાંની માફકજ પરંતુ તેનાથી કંઈક પાતળો અને લાંબો હતો.

આ વધા ઉપરથી સમજાય છે કે આજકાલના વૈદ્યો જેને સોમવસ્ત્રી તરીકે માને છે તે કરતાં ખરી સોમવસ્ત્રી એ કોઈ જુદીજી ઔષધિ છે. અને તેની ઝોળખાણતું ખરું જ્ઞાન આપણે જુમાવ્યું છે. તો પણ તે એક અજ્ઞ ઔષધિ છે, સમસ્ત જૂમંડળનાં ઔષધોની શિરછત્ર છે. જેથી તેની ઉત્પત્તિ ક્યાં આગળ થાય છે અને જે પ્રાપ્ત થાય તે જુમં કામમાં આવે છે તે સમંધિ વિચારન કરીએ.

ઉત્પત્તિસ્થાન—સોમવસ્ત્રી હિન્દુસ્થાનમાં દરેક સ્થળે થતી નથી. ઝક અને સામવેદમાં તો તેની ઉત્પત્તિના મુજવત પર્વત, કુરુક્ષેત્રના નીચે આવેલો શર્ણ નાવત નામનો હ્રદ-ધરો, અને આજીંડીયા નદીના કિનારાના પ્રદેશ એ સ્થળોજ માત્ર ગણાવેલાં છે. પરંતુ સુશ્રુત કહે છે કે:

હિમવત્યુર્વુદે સહયે મહેન્દ્રે મલયે તથા
 શ્રીપર્વત દેવગિરૌ ગિરૌદેવસહે તથા ॥
 પરિપાત્રેચવિન્ધ્યેચ દેવમુન્દે દ્વદે તથા ॥
 ઉત્તરે નિવતસ્થાયાઃપ્રવૃક્ષાયે મહીધરાઃ ॥

પંચતેષામધોમધ્યે સિન્ધુ નામા મહાનદઃ ॥
કાશ્મીરેષુ સરોદિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રક માનસમ્ ॥

હીમાલય પર્વત, આપુ, સલાદિ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચલ અને શ્રી પર્વત ઉપર. દેવગિરિ, દેવસહ, પરિષા, અને વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં તેમજ દેવસુંદ નામે ધરામાં, નિવતસ્તાની ઉત્તર તરફના પહાડોમાં. સિન્ધુ નદીના કિનારે અને કાશ્મીર દેશમાં આવેલા ક્ષુદ્રક માનસ નામના દીવ્ય સરોવર આગળ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી શંકા થશે કે જો આટલા ગદ્યા સ્થલોએ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે તો તે સહેલાઈથી મળી આવતી કેમ નથી, આ શંકાના સમાધાનમાં સુશ્રુત કહે છે કે:--

નતાન પશ્યન્ત્ય ધર્મિષ્ઠઃ કૃતઘ્નાશ્ચાપિ માનવાઃ ॥
મૈષજ દ્વેષિ નશ્ચાપિ બ્રાહ્મણ દ્વેષિનસ્તથા ॥

અધર્મી, કૃતઘ્ની, ઓપધિની નિંદા કરનાર તથા બ્રાહ્મણોને દ્વેષ કરનારાં મનુષ્યો સોમવદ્લીને દેખી શકતાં નથી.

સોમવદ્લીનો રસ તૈયાર કરી પાન કરવાની રીત—જ
સ્વેદનું નવમું મંડળ તે જો સોમલતા સમંધી વર્ણુનથીજ ભરપૂર
છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કલશ ઉપર જિનતું વસ્ત્ર ઢાંકીને
તે વસ્ત્રની અંદર મધુર રસવાળી સોમવદ્લીને ઢાંકીને અમિળીએ વડે
વારંવાર મર્દન કરે.

કલશ ધણું કરીને લોઢા કિંવા સોનાનો હોવો જોઈએ. એ કલશમાં સોમરસ એવી રીતે અંતર્દિત થાય છે કે જેવી રીતે નવ પ્રસૂતા માથ ધરમાં પ્રવેશ કરે છે.

હે સોમ ! જ્યારે તમારો દહીં, દુધ વિગેરે દ્રવ્ય પદાર્થો સાથે મેળાપ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થો વિલક્ષણ શબ્દ કરતા કરતા તમારી તરફ આવે છે.

ઔષધિમાંથી છુટા પાડવામાં આવેલો સોમરસ એક ઉત્તમ શ્વેત રંગના જ્યોતિર્ભય પદાર્થ જેવો હોય છે.

આ બધાનો સારાંશ એટલોજ છે કે સોમ લતાને લાપીને પ્રથમ તેને પીંપળાના લાકડામાંથી બનાવેલા ખાંડણી, દરતાથી ખાંડી ઉંનના કપડામાં ઘાલી સોના કે લોઢાના પાત્રમાં તેનો રસ નીચોવી કાઢવો અને પછી તેમાં દુધ, દહીં, ધી, ગૌમુત્ર કિંવા જળ મેળવીને પીવો. સુશ્રુતે તો સોમલતાના ચોરીશ જોદો ગણાવ્યા છે અને જુદા જુદા મનોરથોની સિદ્ધિ માટે તો પંદ્રી કોષનો જડ, કોષનો કંદ, અને કોષના કેવળ પાંદડાંનેજ રસ કાઢીને વાપરવો એમ સૂચવ્યું છે.

સોમરસના ગુણો—આજકાલ જે ઔષધિ સોમવહી કિંવા થોરવેલના નામે ઓળખાય છે તેનો તો ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં વિશેષ ઉપયોગ થતો જેવામાં આવતો નથી. સુવાવડ પછી સ્ત્રીઓના સાંધા ઝલાઈ જાય તો થોરવેલને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણીવડે સ્ત્રીને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે તેથી અંગ છુદ્દ થઈ જાય છે. આ

ઉપાય સધળે સ્થળે પ્રચલિત નથી માત્ર પોરબંદરની ખારવીઓએ આસ કરીને કરે છે. પરંતુ ખરી સોમલતાના ગુણો તો વેદાદિશાસ્ત્રોમાં અત્યંત અલૌકિક રીતે વર્ણવેલા છે.

ऋગ્વેદ કહે છે કે—જેઠ મર્ત્યમવમ્ ॥

આ સુત્રની સાયનાચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે:—

સોમપાન જન્યો મદો મદાંતરવત્ મારકો ન ભવતીત્યર્થઃ ॥

સોમરસ એક પ્રકારનું માદક દ્રવ્ય છે એમાં તો સંદેહ નથી, પરંતુ સોમરસમાં એ વિશેષતા રહેલી છે કે બીજાં માદક દ્રવ્યોની માદક તેમાં કોષ્ઠપણુ પ્રકારનો દોષ રહેલો નથી. જેથી સોમરસનું પાન કરવાથી કોષ્ઠપણુ જાતનો ઉપદ્રવ ન થતાં અમર-પણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સધળા મદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે:—“ જાપ્રજ્જોઠ્યસદ્ભજ્જ ” એના રસનું પાન કરવાથી તન, મનની સ્ફુર્તિ, બુદ્ધિ, યજ્ઞ, વાણી અને આનંદમાં સેંકડો કે હજારો ગણો વધારો થાય છે, વળી ઋગ્વેદમાં જણાવ્યું છે કે:—“ પદ્મો કવીનામ્ ”

એના સેવનથી પાંડિત્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે અને તેથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન એટલે આ લોક તેમજ પરલોકની સમસ્ત બાબતો જાણવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

“હવાતિવામ ” એનાં સેવનથી સર્વે વ્યાધિઓ દુર થાય છે.

“ તદાતુરસ્ક મૈષજ્જ ” મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ચૂકેલા કંઠીના બાદ પશુ તે ઉત્તમ ઔષધ છે.

કારણ—“અપત્ય અસ્તુર નિરા કમીજા ” સ્વપ્ના પ્રકારના અપાત્ય અને કઠીણ રોગોને તે દૂર કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વિધિ પૂર્વક સેવન કરવાથી અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

अपाम सोमममृता अमृम अगन्मज्योतिरधि दामदेवान् ॥

किंनून मस्मान् कृन बदरातिः किमूर्ध्वर्तरगतमर्त्यस्य ॥ ऋग्वेद ॥

હે અમૃત સોમ! અમે તને પાન કરીને અમર થયા. અમ-
ન્ય વિષયો જાણવાને દિવ્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે મૃત્યુ જેવા
પ્રમળ શત્રુઓ પણ અમને શું કરી શકે એમ છે. અને મનુષ્યોની
ધુર્તતાથી તે બચવ જાનો!

ભેરવાગમ તેમજ રસ સાર નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે કે:—

कृष्णपक्षे प्रगलतिदलं प्रत्यहं चैकमेकं ।

शुक्लेष्वेवं प्रभवति चपुनर्લवमाना लतास्यात् ॥

तस्याःकन्दःकलयति तरां पौर्णिमास्यां प्रभाते ॥

बद्धा मृतं कनक सहितं देहलोहं विषत्ते ॥

એવી એક લતા છે કે કૃષ્ણ પક્ષમાં દરરોજ તેનું એક, એક
ખંદુ ખરી જાય છે, અને શુકલ પક્ષમાં પ્રતિદિન એક, એક, પાં-
દડું નવિન કુટે છે, આ લતાને કંઈ પૂજિમાના પ્રભાતમાં લાવીને
તેને રસ વડે સુવણું સાથે પારાની ગોળી બાંધી તેને ઉપયોગ
કરવાથી શરીરને અજરામરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને લોહાલુ સેવન
વધ જાય છે.

અમારી રામેશ્વર તરફની યાત્રા વખતે વિશ્વેશ્વરાનંદ નામના એક સિદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ વતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે:-
એક વખતે મારા દેખતાં એક મહાત્મા સોમવસ્ત્રીના કંઈ લાભા હતા જે નાળીએરના જેવી આકૃતિવાળો હતો. એ કંઈને રસ કાઢીને તે મહાત્મા પી ગયા અને બહારના કામકાજની સંબંધી અવસ્થા કરવાનું અને સોપાને પોતે એક ગુફામાં પેસી ગયા.

ગુફામાં પેઠા બાદ પંદર દિવસ સુધી તેમનું શરીર દિન-પ્રતિદિન ઘૂલવાજ લાગ્યું અને હાથી માફક ગોળમટોળ થઈ ગયું. પછી પંદરમા દિવસે બરાબર મધ્યાહ્નના સમયે તેમનું શરીર કાઢીને મેં ટુકડા થઈ ગયા અને તેમાંથી બાર વર્ષની ઉંમરનું એક તેજસ્વી પાણક નીકળીને મને છોડીને જંગલમાં પલાયન કરી ગયું.

આ બધી હકીકત કપરથી સમજાવ્યું હશે કે સોમલતા એ કાંઈ મલોદિક્ત વનસ્પતિ છે અને તેના આવા અદ્ભુત ગુણોને લેઈને "સોમપાદરાજ" એ નામ પણ યથાર્થ છે. આજકાલ જે કે તે દુર્ભિલ પદાર્થ છે, પરંતુ આ દેશના અનેક પહાડી સ્થળોમાં એટલી બધી પેઠા થાય છે કે આગળના રૂષિઓ તેના રસનું પાન કરી દિવ્ય ઘાન, દિવ્ય લાભ મેળવતા હતા. આજે પણ જે તે હાથ આવે તે સમસ્ત વિશ્વમંડળમાં દેશી વૈદ્યકતા કંઈ ઓરજ બાવ પૂજાય એમ છે. માટે આ દિશામાં દરેક વૈદ્ય બહુઓએ કંઈક વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ પાલી એટલાં દરદોના
શમપાણી ઉપયોગ. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની હોતિયાવૃત્તિ.
કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

સદર-ભાગ પીળો. „ „ હોતિયાવૃત્તિ. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા.
કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઠોરોના પ્રાણી લેનારાં
દરદોના અકબીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

સ્લેગ અથવા મરડી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.
કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત,
બવિધ અને વર્તમાનકાળની ત્રણે જાતોની કૃત્રી શક્તિ પ્રાપ્ત
કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૧-૦.

અમુલ્ય રતનહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું શુભ
રહસ્ય સમજાવવાની જ્ઞાન કથાઓ. કિં. ૦-૪-૧. પાંચેજ દરેક
પુસ્તકનું જુદું. પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના
વધુ સમજવા.

સમજો પત્ર વ્યવહાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર—વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાપા-તલોદ. એ. પી. રલવે.

આમારાં અત્યંત લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વાંગ જીવન—સાતે ઘાતુઓને સુધારનાર, બળ, યુદ્ધિ, આરોગ્ય અને આયુષ્યને વધારનાર, તેમજ કામોદીપન કરનાર અદ્ભુતિય મહોષધ કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૮-૦ સાડાતણુ.

મદ્ય સંવોધન—ગમે તે કારણથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો માટે એક આશીર્વાદ સ્વરૂપ અપૂર્વ દીવાલપત્ર એક ડબીના રૂ. ૨) એ.

જ્વન સંવોધન—જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી કિંવા પરદેશનું પાણી લાગવાથી જીવન થએલાં પાચન ક્રિયાનાં દરદોને નિર્મૂળ કરનાર એક ડબીના રૂ. ૨) એ.

પાચાકુળ્ય વિકાસ—કામોદીપન તથા વીર્ય સ્થંભક અસર કરી વિષય સુખનો અત્યંત આનંદ આપનાર અમુલ્ય ઔષધ કિંમત એક ડબીના રૂ. એ.

કેન વિષદિનાશિની ઘટીકા—પ્લેબનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી મૃત્યુના સુખમાંથી બચાવનાર એક માત્ર અકસીર ઉપાય કિંમત એક ડબીનો રૂ. ૧૧ ઠોક.

પારોગ્યવર્ધનો ઘટી—મરડી, કોલેરા, મેલેરીયા, હૃદયુએન્જા વગેરેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત રાખનાર મહોષધ કિંમત એક ડબીનો રૂ. ૧) એક.

શાકજીવન—ખાણકોનાં તમામ દરદો દૂર કરી શરીરને રૂદ્રપુષ્ટ બનાવનાર સ્વાદિષ્ટ અટ્યુ કિંમત અર્ધા રતલના ડબીનો એક રૂપીઓ ચાર આના.

કરક ઔષધનું પાટ પકીંગ અર્થે જુદું સમજવું.

મેનેજર વિવાહના પ્રચારક મંડળ.

વડામામ-વાયા-તલોહ એ. પી. રલવે.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ ધાલી ખેડેલાં દરદોના રામચાણ ઉપાયો. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની ક્ષીતિચારિત્ર. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

રુદર-ભાગ બીજો. „ „ ક્ષીતિચારિત્ર. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પુશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો દોરોનો પ્રાણ લેનારાં દરદોના અક્ષીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

પ્લેગ અથવા મરકી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો. કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત, બલિષ્ઠ અને વર્તમાનકાળની વાતો જાણવાની છથરી ક્ષતિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૮-૦.

અમુલ્ય રતનહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવનારી ગાન કથાઓ. કિં. ૦-૩-૬. પોપ્ટેજ દરેક પુસ્તકનું જીલ્ડ. પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના વધુ સમજવા.

સઘળો પત્ર વ્યવહાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાભામ-વાવા-વલોદ. એ. પી. રેલવે.

